

Les adoberies d'època feudal a la ciutat de Lleida

En aquest article intentarem esbrinar l'organització, el funcionament i l'evolució de les adoberies d'època feudal documentades a la ciutat de Lleida. Des de començament del segle XIII formaven un veritable complex de petites indústries dedicades a la transformació de la pell en cuir pertanyents a quatre propietaris, segurament blanquers. Els clots, dipòsits i estructures de producció localitzats en cadascuna de les sis adoberies indica un alt grau tecnològic que finalitzava amb el tintat dels cuirs.

Les adoberies es construïren a l'interior de la vila, als peus del vessant sud del turó de la Seu Vella, on hi ha abundants fonts d'aigua fàcils de foradar per obtenir aigua i, darrere del mur de tancament fluvial, des d'on les aigües residuals eren abocades a la sèquia d'Alcarràs o a l'areny del riu Segre i Noguera.

La unitat, la qualitat i les implicacions urbanístiques de la seva construcció apunten vers l'existència d'acords privats, gremials o decrets reials que n'estimularen la implantació. Són un excel·lent testimoni d'aquella societat de menestrals que féu possible projectes com la construcció de la Seu Vella i convertí Lleida en un dels motors econòmics de la corona durant els segles XIII-XIV.

Dues d'aquestes adoberies s'han restaurat i integrat a la planta baixa del número 9 de la rambla Ferran i podran ser visitades properament.

Paraules clau: blanquer, pell, calciner, clot, adob, mina, tint, Lleida.

In this article we will attempt to investigate the organization, operation and evolution of the tanneries from the feudal period documented in the city of Lleida. From the beginning of the 13th century they formed a true group of small industries dedicated to the transformation of leather belonging to four owners, probably tanners. The production pits, deposits and structures located in each of the six tanneries indicate a high technological level that ended with the leather being stained.

The tanneries were set up inside the town, at the base of the south slope of the Seu Vella, with abundant sources of water that were easily obtained, and behind the river dam, from where the wastewater was poured into the Alcarràs irrigation ditch or the sandy area of the Segre and Noguera rivers.

The unity, quality and the urbanistic implications of their construction point towards the existence of private agreements, trade agreements or royal decrees that stimulated their implantation. They are an excellent testimony to a society of workmen that made projects like the construction of the Seu Vella possible and they converted Lleida into one of the economic engines of the crown between the 13th to 14th centuries.

Two of these tanneries have been restored and have been integrated in the ground floor of number 9, Rambla Ferran and they will be able to be visited soon.

Key words: Tanner, leather, liming, pit, tanning, mine, dye, Lleida.

Història del seu descobriment

La proposta d'interpretació de les adoberies medievals de Lleida parteix de l'estudi de tres intervencions arqueològiques realitzades entre els anys 2000 i 2006 (INT-119, INT-149 i INT-226, rambla Ferran 1-9). Tot seguit explicarem el procés d'actuació que ha permès conèixer el lloc i entendre l'arquitectura on es duia a terme una de les activitats econòmiques més importants de la Lleida feudal.

La primera actuació comença l'any 2000, quan se sol·licita la llicència d'enderroc dels immobles 3 i 5 de la rambla Ferran (4 i 6 del carrer Blanquers), i

per petició expressa del promotor, el febrer de l'any 2000 accedim, des del carrer Blanquers, al soterrani del número 6.

Els treballs d'aquella primera intervenció (Int-119) van incloure un reportatge fotogràfic i l'aixecament topogràfic de l'interior del soterrani. També es va treure el ciment i les rajoles que tapaven les parets originals i es va descobrir que algunes eren contemporànies a les voltes de pedra. Com que els darrers paviments afegits a l'interior del soterrani cobrien els originals es va considerar que un cop enderrocats els dos edificis es farien els corresponents sondejors a cel obert. La valoració d'aquelles voltes de pedra i maons

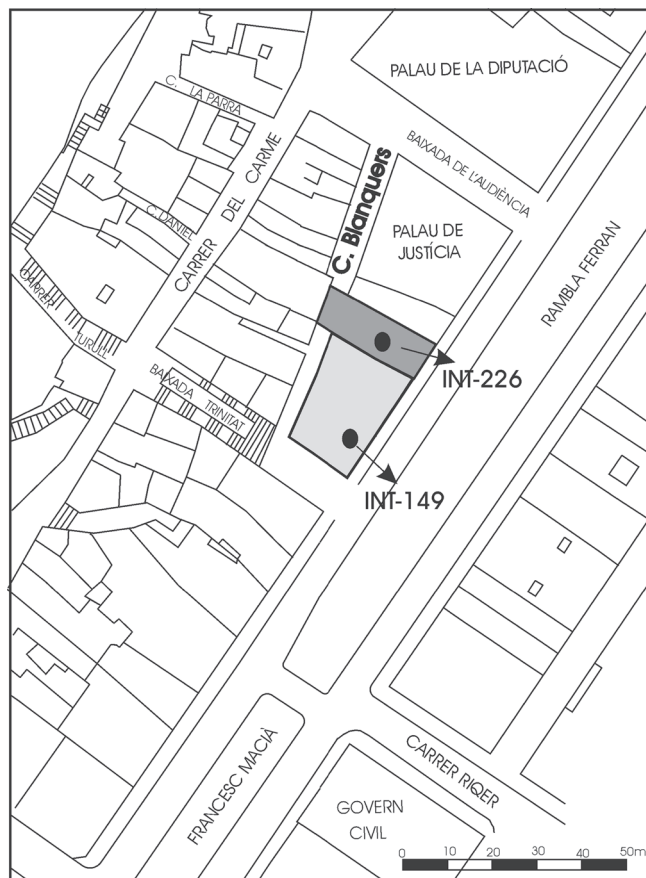

Fig. 1. Localització de les adoberies.

fou semblant a la que es feia en altres edificis que s'enderrocaven a la ciutat, i van ser considerades com a restes d'antics cellers d'època moderna.

L'estiu d'aquell mateix any, s'enderroquen els dos edificis i s'inicia l'estudi del subsòl a cel obert. Després d'aixecar els paviments de rajola i ciment contemporanis no es documenta cap estructura rellevant i en tots els sondejos apareix el terreny natural lliure de sediments i estructures. Malgrat que el nivell d'inundació dificulta molt els treballs de comprovació els sondejos es consideren negatius i es tramita la corresponent autorització arqueològica prèvia a l'obtenció de la llicència de construcció.

L'any 2001 el pati resultant dels dos edificis enderrocats canvia de propietat i queda inclòs en una nova operació immobiliària a la qual s'afegeix la superfície corresponent a l'edifici de la rambla Ferran 1 (antiga seu del Banc Exterior d'Espanya cantonada amb la baixada Trinitat) i la de l'edifici de la rambla Ferran 7 (antiga carnisseria Aiguabella). Cap de les dues cases no tenia soterrani i es procedí directament a l'enderroc.

Finalment, a començaments de l'any 2002 queden enderrocats tots els edificis que ocupaven la superfície de la INT-149 (rambla Ferran 1-7). Part dels materials de l'enderroc d'aquests dos últims edificis s'utilitza per omplir els soterranis on s'havien fet els sondejos l'any 2000 (rambla Ferran 3 i 5). D'aquesta manera tota la superfície del nou solar quedà unificada a nivell de la rambla Ferran.

El febrer de 2002 es realitzen els sondejos al pati ocupat per l'antic edifici del número 1 de la rambla Ferran. De seguida es posà de manifest la riquesa

arqueològica del subsòl que no havia estat remogut i s'inicià la corresponent excavació. Malauradament, al pati ocupat per l'edifici del número 7 de la rambla Ferran, no es va fer cap sondeig a causa de la proximitat i l'estat de conservació de la mitgera. A més, per intervenir en aquesta zona calia solucionar el problema de l'aigua i retirar la runa que omplia els soterranis del número 3 i 5 de la rambla Ferran.

Després de tres mesos d'excavació el patrimoni descobert superà totes les expectatives i a partir de llavors qualsevol projecte de construcció quedà condicionat a la protecció de les restes localitzades. Malgrat que al nord d'aquest pati els resultats obtinguts l'any 2000 (rambla Ferran, 3 i 5) havien estat negatius, resultava prou evident que les línies de tancament fluvial de la ciutat descobertes tindrien continuïtat en els solars adjacents. S'intenta, sense èxit, obrir nous sondejos sobre la superfície dels patis considerats negatius. La runa llençada i el nivell d'inundació provocat pel sobreiximent d'aigua del pou de l'adoberia núm. 3 ho impediien.

Durant la resta de l'any 2002 i 2003 hi ha diverses reunions entre els promotors i els responsables de la comissió de Patrimoni de l'Ajuntament i la Generalitat. Finalment s'aprova un projecte constructiu que preveia integrar les restes trobades al número 1 de la Rambla Ferran en un soterrani. A canvi, s'autoritza la construcció d'un aparcament soterrani, en la superfície dels solars ocupats pels antics edificis dels números 3, 5 i 7, prèvia comprovació de l'estat de conservació del tancament fluvial que se suposava que passaria molt a prop de l'actual línia de façana. Treballs que es duren a terme sota supervisió tècnica i quan el promotor decideixi retirar la runa que omple els patis.

El 26 de gener de 2004 el promotor comença a retirar la runa, amb la qual omplí els soterranis dels edificis 3, 5 i 7 de la rambla Ferran. Davall dels paviments de la zona sondejada l'any 2000, apareixen els dipòsits quadrats, circulars i canals de tres adoberies, la superfície de les quals era la mateixa que ocupaven els tres edificis enderrocats. Durant la realització d'aquells treballs la màquina va malmetre moltes estructures de les adoberies perquè la secció d'arqueologia municipal no va ser informada malgrat que constava per escrit en la llicència d'obres.

Restes idèntiques a les trobades a l'excavació de la rambla Ferran, 1 explicaven de cop la significació i importància d'aquelles voltes documentades l'any 2000, erròniament valorades, ja que pertanyien a les parets de les adoberies del segle XIII, les quals s'havien mantingut intactes dins l'estructura dels edificis aixecats al segle XX.

La secció d'arqueologia municipal paralitzà els treballs i acordà l'inici d'una excavació arqueològica d'urgència (del 2 al 24 de febrer de 2004) per documentar les estructures malmeses. Després de retirar la runa i drenar el solar apareixen els clots, els calciners i els canals de tres adoberies que s'havien conservat intactes davall dels paviments de morter i rajola utilitzats per augmentar el nivell del terra dels soterranis i mantenir-los secs de les filtracions d'aigua. Desgraciadament, els tres sondejos realitzats l'any 2000 (INT-119) no coincidiren amb cap dipòsit que hagués indicat la presència de les adoberies.

També, i com calia esperar, apareix la continuïtat del mur de tancament fluvial de la ciutat d'època andalusina i feudal. Finalitzada aquesta segona intervenció, el promotor rebutja el projecte acordat en la comissió de patrimoni de finals de 2003 i decideix cobrir les restes de tots els patis amb grava. El promotor ho fa al mateix temps (26 de febrer de 2004) que nosaltres estem acabant la documentació de les parets (vegeu fig. 2).

Fig. 2. Treballs previs a la construcció del nou edifici sobre les adoberies 1-4.

El nou projecte renuncia a l'aparcament subterrani i planteja aixecar un edifici d'oficines recolzat sobre una gran llosa de formigó. El 5 de març de 2004 s'inicià la preparació del solar, que en aquells moments estava cobert de grava, però en l'execució dels primers treballs ja no es respectà cap dels nous acords i es tornà a repicar el sòl de les adoberies per assolir la profunditat necessària per a la cisterna d'aigua. Es destruï, un altre cop, una part important dels dipòsits de l'adoberia núm. 2 i 3 i l'ajuntament paralitzà l'obra el 21 d'abril de 2004. Al mateix temps, la Direcció General del Patrimoni de la Generalitat de Catalunya obrí un expedient administratiu per danys contra el patrimoni cultural que es va resoldre amb una sanció econòmica.

Un cop resolt el conflicte (setembre de 2005) l'Ajuntament de Lleida atorgà novament la llicència d'obres, amb una sèrie de condicions per tal d'evitar futurs o incontrolats danys al malmès patrimoni arqueològic. Al mateix temps, es demanà a la Direcció General del Patrimoni Cultural la contractació d'un arqueòleg encarregat de vigilar els treballs de fonamentació.

Malgrat la destrucció i les agressions sofertes, encara es conserven, sota la gran llosa de formigó sobre la qual recolza l'actual edifici d'oficines de la rambla Ferran 1, totes les estructures de l'adoberia núm. 1, alguns clots i dipòsits de l'adoberia núm. 2 i 3, les voltes del segle XIII que suporten el carrer Blanquers i el mur de tancament fluvial de la ciutat andalusina i feudal.

L'última de les intervencions en aquesta zona té lloc la primavera de 2006. Després d'enderrocar l'edifici de la rambla Ferran 9, ocupat per dos establiments força coneguts i de llarga tradició entre els veïns de la Rambla (l'estanc i el bar Las Vegas), s'acorda la realització de la corresponent excavació arqueològica en extensió i la documentació de tots els elements estructurals conservats sota el carrer Blanquers.

L'estat de conservació de les adoberies ara excavades no ens va deixar indiferents. Tant els tècnics municipals com els polítics vam ser conscients de l'oportunitat de conservar i integrar les restes en un espai visitable. L'administració, i tots plegats, teníem ara el deure d'esmenar les circumstàncies que havien fet impossible la conservació-visualització de les adoberies trobades a la INT-149.

Des de la secció d'arqueologia municipal sabíem que qualsevol acord no era qüestió de dies i que les restes arqueològiques més fràgils patirien fins a ser cobertes o museïtzades. Els perills d'inundació eren constants en el pati, tant per les aturades de la bomba de drenatge de la mina com per qualsevol tempesta que col·lapsava el clavegueram públic. Es va contractar els serveis d'una empresa de restauració arqueològica (ABAC) que van consolidar les parts més febles i va cobrir tot el jaciment amb geotèxtil i una gruixuda capa de grava fina (fig. 3.1, 3.2).

Fig. 3. Treballs de consolidació i protecció de les adoberies.

La nostra preocupació per les adoberies va anar més enllà. Un cop acordat el sistema de fonamentació que havia de suportar l'estructura de l'edifici, prèvia rectificació de l'emplaçament d'alguns dels pilars per reduir-ne l'impacte, la secció d'arqueologia va oferir als promotors els seus recursos humans i econòmics per excavar els pous de fonamentació dels micropilots.

L'objectiu era minimitzar les destrosses causades en les estructures de les adoberies. Es van replantejar i marcar amb serra radial els dotze pous d'un metre cúbic. L'interior es va buidar manualment i

amb martells elèctrics (vegeu fig. 4) s'augmentà la fondària perquè la platina metàl·lica que havia d'unir els micropilots de cada pilar quedés amagada un cop finalitzada la restauració. Finalment, el novembre de 2006 lliurem el solar a l'empresa constructora amb tots els pous de fonamentació preparats per iniciar les obres de construcció del nou edifici.

Fig. 4. Detall dels treballs d'excavació dels pous de fonamentació del nou edifici.

Les adoberies oferien l'oportunitat d'ensenyar a la ciutat un episodi important de la seva història social i econòmica. Calia, però, arribar a un acord amb els propietaris mitjançant la compra de la planta baixa, l'adquisició mitjançant compensació edificable o el lloguer. Des del juny fins al novembre de 2006 els promotors no obtingueren cap resposta ferma però acceptaren com a vàlid el compromís verbal de la Direcció d'Urbanisme i el mateix alcalde sobre la voluntat d'adquirir i museïtzar les restes de les adoberies.

També cal esmentar la recollida de dos mil firmes pels veïns i comerciants de la Rambla (vegeu diari *La Mañana*, 19 de setembre de 2006, pàg. 3), presentades a l'alcalde de Lleida Àngel Ros el 10 de novembre de 2006. La força d'aquestes firmes i el prestigi de les persones que encapçalaven la proposta no deixa gaires opcions als polítics i tècnics municipals que, sabedors de la importància de les restes i de la iniciativa ciutadana que s'estava materialitzant, ja havien mostrat públicament el seu compromís vers la museïtzació de l'espai. L'alcalde es torna a comprometre de nou a favor de les adoberies, ara davant la plataforma i els mitjans de comunicació (vegeu el diari *La Mañana*

de l'11 de novembre de 2006). Però encara hauran de passar més de dos anys fins a trobar una solució.

El gener de 2008 encara no s'havia tancat cap acord però l'estructura i la planta baixa de l'edifici estava acabada seguint el projecte d'execució pactat entre els tècnics municipals de patrimoni i els arquitectes Mezquida/Robert. S'hi van fer rectificacions dirigides a reduir l'impacte de la construcció de l'edifici sobre les adoberies i aconseguir una sala en condicions per a ser museïtzada.

La realitat d'aquells primers mesos de l'any 2008 és que s'estava construint un edifici d'habitatges privats amb una planta baixa destinada a un ús cultural però no es tancava cap acord. Finalment, s'arribà a un acord i l'ajuntament anuncià la incorporació de les adoberies a la Ruta de la Lleida Secreta. El gener de 2009, i després d'un altre any d'espera, l'Ajuntament presentà el projecte d'adequació i restauració de les adoberies (Carles Sàez, J. M. Mezquida), incorporat al conjunt d'obres finançades pel pla d'estímul d'ocupació municipal també conegut com "plan Zapatero". El projecte contempla un recorregut de visita per les restes i la utilització del vestíbul d'entrada per a serveis municipals permanents.

Ressenya històrica de les adoberies

Segons Flocel Sabaté, després de la conquesta feudal el 1149, i durant tota la segona meitat del segle XII, la ciutat experimenta una gran embranzida econòmica, gràcies al potencial de transformació de la pell. De fet, la mateixa ramaderia en gran part gira sobre aquest eix. Si Bernat d'Àger posseïa un nombrós ramat de bous no era perquè fos ramader, sinó perquè invertia en els negocis de la pell, precisament, el 1166 adquiria el calciner que, al barri de Magdalena, era vora els molins dels Montcada (Sabaté 2003: 338).

A la Lleida de la segona meitat del segle XII, el tractament de la pell comença pels pellissers, establerts a la vora del riu, especialment en tres zones, als afores de la muralla del barri de Magdalena, al costat del Noguerola, "*circa murum versus Nogere*", i del Segre "*in parte in flumen Sisoris*", i una altra també davant el Segre, però ja a la parròquia de Sant Joan, a la zona del Pardinal.

En total una dotzena de centres, força documentats¹ pel que fa a alteracions de propietat i organització de l'activitat. Aquí, les pells, un cop assecades, netejades mitjançant diferents remulls d'aigua i tallades, eren lliurades al calcinaire, que les tractava amb aigua i calç, cosa que facilitava la següent extracció de pell i carn adherida. Després s'introduïen en una bassa amb aigua i colomassa (alumat) per tal de deixar-les preparades per a l'adob. En acabar el procés, els calcinaires o blanquers venien la pell treballada als assaonadors de la ciutat. Com que les activitats s'inscriuen en el mateix circuit productiu és fàcil invertir per acaparar-les² i és possible que molt aviat

1. Segons Flocel Sabaté i en base als documents de la segona meitat del segle XII relatius a l'activitat dels blanquers i assaonadors de la ciutat (Sabaté 2003: 338-339).

2. El 1190 la vídua de Mascarell de Puigverd, Nina de

es concentrassin tots els processos de transformació de la pell en cuir en un sol obrador, donant lloc a l'adoberia on es desenvoluparen conjuntament els treballs propis del blanquer i de l'assaonador. Quan, després d'aquest procés, els artesans rebien la pell convertida en cuir, havia passat prop d'un any des que va ser obtinguda a l'escorçador.

A la Lleida de després de la conquesta s'hi aplegà tot el sistema productiu entorn de la pell, amb els diferents oficis implicats: pellissers, blanquers, assaonadors i aluders, com a proveïdors i transformadors de la matèria primera, i els que convertien el cuir en productes acabats per a l'ús quotidià, beiners, corretgers, guanters, sabaters, etc. S'entén la importància d'aquesta indústria en comprovar que aquests oficis apleguen, durant la segona meitat del segle XII, el 42% dels treballadors coneguts a la ciutat (Sabaté 2003: 338). És important, en relació amb el treball de la pell, distingir entre:

1. Els que compraven i venien la pell (pellissers), 15%
2. Els que transformen la pell en cuir (blanquers, assaonadors i aluders), 20%
3. Els que feien objectes diversos (sabaters, guanters, bossers, corretgers, sellers, etc.), 45%

A nosaltres ens interessen, per la relació que tenen amb les restes arqueològiques documentades, les persones i els treballadors implicats en el segon procés, el més complex, per mitjà del qual la pell animal es convertia en cuir. Que els oficis de blanquer i assaonador estiguin diferenciats en la documentació medieval no exclou la possibilitat que els respectius treballs s'exercissin en un mateix taller. L'adoberia exemplifica l'obrador preindustrial on es realitzaven els treballs de neteja, raspat i adob propis dels blanquers i els d'acabat final de la pell propis dels assaonadors (greixatge, tenyit, etc.). Processos que es poden reconèixer i localitzar en cadascun dels sis obradors documentats entre la rambla Ferran i el carrer Blanquers.

Aquest aclaparador percentatge de treballadors dedicats a la transformació de la pell canvia a la fi de l'edat mitjana. Segons el Capbreu dels censos manifestats, el 1429 hi havia a la ciutat cent cinc persones amb oficis relacionats amb la pell que representaven el 6,3% de tots els oficis. D'aquests treballadors només catorze corresponen al procés de transformació de la pell en cuir (deu assaonadors i quatre blanquers), la resta són artesans dedicats a la fabricació de productes acabats (Bolòs 2009: 69).

La importància econòmica d'aquesta activitat explica els recursos que al segle XIII es destinen a la construcció de les sis adoberies documentades. Un complex edificat seguint un mateix model i projecte arquitectònic que determinà fins als nostres dies la distribució urbana d'aquesta part de la ciutat. En la construcció d'aquestes adoberies s'ha de contemplar l'existència d'un privilegi reial o municipal, la voluntat d'un gremi o els interessos d'un grup de propietaris

no documentat com a element determinant en la seva materialització.

Un exemple d'aquesta unitat i transcendència queda palès quan s'estudien les estructures conservades i es veu com el nou tancament fluvial, ara recrescut sobre la muralla o tancament fluvial de la Medina andalusina (segle X dC), es construeix al mateix temps que els murs perpendiculars/envans que separen les diferents adoberies (filades alternes que s'introdueixen en el mur de tancament fluvial). També, les voltes que suporten el carrer Blanquers, i serveixen de separació entre les adoberies, arranquen i descansen sobre estreps comuns.

A partir de la documentació medieval i del record d'aquests oficis practicats sense canvis fins a la industrialització de finals de segle XIX podem establir perfectament quina era la funció de cada menestral i la significació dels noms i topònims documentats.

Els oficis d'adobar pells durant els segles XIII-XV a Lleida

Adob vegetal

Blanquer (adob de pells - adober)

La paraula blanquer deriva del tipus de procés emprat en l'adob de les pells. Era el menestral que utilitzava l'adob vegetal o de blanqueria fet amb el taní de l'escorça d'alzina i roure, amb el de fusta de castanyer i amb el de fulla de roldor que fou el més utilitzat a l'edat mitjana. En finalitzar els treballs de ribera (neteja amb aigua corrent), els d'encalçinat, per eliminar el pèl i la carn, i els d'adob, s'obtenien pells "en blanc", d'on deriva el nom de l'ofici. Els blanquers eren adobadors generalment de pell grossa, bovins i cavalls, utilitzada en la fabricació de soles de sabata.

Assaonador (acabat de les pells - adober)

Etimològicament el mot assaonar prové de 'saó'. El treball de l'assaonador consistia a agafar les pells tal com les deixava el blanquer, greixar-les, tenyir-les, desarrugar-les, eixugar-les, llustrar-les, etc. És a dir, el procés final que deixava les pells adobades en cuirs preparats per a ser treballats pels diferents artesans.

Malgrat que a l'edat mitjana i bona part de la moderna, els oficis de blanquer i assaonador es consideraven diferents i disposaven de gremis independents, es tractava simplement de menestrals que intervenien en dos processos d'un mateix cicle productiu, el de l'obtenció dels cuirs. Els primers, en l'adob, i els segons, en l'acabat final. Aquesta divisió fou objecte de molts conflictes, denúncies i picabaralles ben documentades ja que les funcions o feines pròpies de cada ofici es concentraven moltes vegades en mans d'un únic menestral.³

3. En realitat, a moltes poblacions de Catalunya, tant a l'època medieval com en els segles moderns, blanquers i assaonadors compartien en molts casos unes mateixes instal·lacions —les adoberies— i l'utilitatge industrial, i fins i tot la denominació i el patronatge gremial, com per exemple a Cervera, Figueres, Girona, Granollers, Igualada etc. (Torras 1994b: 18). A partir del segle XV assistirem arreu de les poblacions de Catalunya a

Roqueta, era propietària d'un calciner (blanqueria) i d'una tenèria (adoberia) que ven a Duran de Peña (Sabaté 2003: 339; Bolòs 2009: 97).

Adob mineral

Aluder

Aluder deriva del tipus de pell adobada, les aludes (pell de xai i cabrit), i del tipus d'adob emprat. En aquest cas, l'adob mineral fet amb alum (sulfat d'alumini), farina i ou. La *pelis aluctacea* o *aluta*, que cita Plini en la seva *Història natural*, devia ser molt semblant a les nostres aludes. Les pells treballades amb aquest sistema eren emprades bàsicament en la fabricació de guants i llibres.

Els tres oficis (banquer, assaonador i aluder) especialitzats en la transformació de la pell en cuirs, estaven ben diferenciats i amb localitzacions molt concretes a la Lleida feudal dels segles XIII-XV.

Localització dels menestrals dedicats a l'adob de les pells

En moltes ciutats els paleotopònims d'alguns carrers serveixen de recordatori de l'anterior implantació de determinats oficis de la pell. Aquest és el cas de l'actual carrer Blanquers a la ciutat de Lleida on s'han trobat les calcineries o adoberies d'aquells menestrals. Aquesta associació economicourbanística venia determinada, en la majoria dels casos, per la utilització obligada dels assaonadors, blanquers i aluders d'una gran quantitat d'aigua en els seus treballs.

A Lleida, l'existència d'aigua subterrània fàcil d'extreure del subsòl localitzat al peus del vessant sud del turó i l'existència d'un antic reg andalusí que passava davant del mur de tancament fluvial o muralla, afavorí l'emplaçament dels assaonadors, blanquers i aluders al llarg d'aquesta façana ocupada actualment per les edificacions que configuren la vorera nord de la rambla Ferran i part de l'avinguda Francesc Macià (vegeu fig. 6).

S'ha de tenir en compte que la sèquia d'Alcarràs i el riu Noguerola passaven per davant del mur de tancament fluvial de la ciutat, seguint la riba dreta del riu Segre. Aquí s'hi feien segurament els primers treballs de ribera. Només calia travessar una portella i s'accedia a la sèquia o el Noguerola on un sistema de repeses assegurava l'aigua per rentar les pells i deixar-les preparades per al procés d'encalcinat realitzat a l'interior de les adoberies.

L'aspecte general de la façana de les adoberies documentades a Lleida seria força semblant a la d'aquesta antiga fotografia de les adoberies de Vic davant el riu Meder. Petites i estretes cases amb planta baixa i segon pis d'obra des d'on s'accedeix al riu i pisos superiors amb balconades obertes i estructures de fusta on s'assecaven les pells (fig. 5).

un procés contradictori de concentracions i separacions dels oficis de la pell —molt especialment entre els blanquers i assaonadors—, sense cap lògica atribuïble a les exigències de les diverses operacions industrials, sinó més aviat impulsada per interessos econòmics que s'encobrien en les particularitats i el rigor de les respectives ordenances gremials (Torras 1994b: 12). Mentre que en algunes poblacions com Manresa l'any 1553 s'acorda unificar els dos oficis en un sol gremi en altres assistirem, com el cas de Vic, especialment en època moderna, a unes relacions molt conflictives, amb unificacions i separacions diverses.

Fotografia: Museu de l'Art de la Pell. Vic

Fig. 5. Les adoberies de Vic a principis del segle xx.

Carrer/plaça de l'Assaoneria

Al segle xv (1429) hi ha documentada la plaça de l'Assaoneria, en el tram comprès avui dia entre la plaça de la Sal i la baixada de la Trinitat, a redós de la cuirassa de Sant Joan. Aquí hi vivien diversos assaonadors que tenien calcineries i la casa del gremi dins la parròquia de Sant Joan.

Com que la Porta Ferrissa no representava cap mena de barrera, hi havia una realitat social i professional molt semblant a totes dues bandes d'aquell vell portal. El que resulta una mica sorprenent, és que en aquest sector, on sembla que vivien nombrosos assaonadors de pells, blanquers (un dels oficis més desagradables per als veïns) i també coltellers, s'instal·lessin algunes de les famílies més riques de la ciutat (Bolòs 2009).

Carrer de la Blanqueria

Un cop travessada la cuirassa hi havia el carrer de la Coltellaria, en referència als fabricants de ganivets i armes (actualment el tram de carrer del Carme que s'estén des de la baixada de la Trinitat fins a la baixada de l'Audiència), i paral·lel a aquest, el de la Blanqueria. A l'espai comprès entre els dos vials hi havia les cases i albergs dels blanquers que tenien les calcineries/adoberies darrere de la muralla o tancament fluvial de la ciutat. Espai que avui dia ocupen els edificis del costat nord de la rambla Ferran, aproximadament entre el número 1 i el palau de la Diputació. També cal destacar l'existència, al carrer de la Blanqueria, de la casa del Gremi, coneguda popularment com el palau de les Adoberies. Edifici de magnífica factura descrit al segle XVIII pel viatger Francisco de Zamora, localitzat en el solar on s'aixeca l'actual palau de l'audiència.

Segons Josep Lladonosa, el carrer de la Blanqueria era conegut al segle XIII com el carrer dels Sabaters (carraria dels Sabaters), la qual cosa podria indicar-nos que els menestrals allí establerts eren sabaters/blanquers que realitzaven tot el procés industrial de la pell, des de l'adob dels cuirs fins a la fabricació de les sabates. Aquesta doble denominació "sabaters-blanquers" està documentada a Vic al segle XIV

i a Girona (Torras 1994b: 11). La primera referència coneguda on el carrer porta el topònim de Blanqueria data d'un document de 1349/1350 (vegeu nota 8). Després també el veurem en els Censos Manifestats de 1382, 1429 i en el manifest de comuns de 1497, i així fins als nostres dies, convertit finalment en el carrer Blanquers.

Durant els segles XII i XIII el carrer de la Coltellera i la carreria dels Sabaters formaven part de la parròquia de Magdalena fins a incorporar-se, al segle XIV, en la parròquia de Sant Joan, tal com consta en els Capbreus dels Censos Manifestats de 1382 (vegeu fig. 6).

Carrer de l'Aluderia

Davant de l'actual baixada de l'Audiència hi havia la plaça del pes de l'Oli o de la Carnisseria, on començava el barri i la parròquia de Santa Maria Magdalena. D'ací partia el carrer de la Bruneteria (actual carrer Magdalena i Pi i Margall) i el carrer de l'Aluderia (actual segon tram del carrer del Carme i prolongació pel carrer Remolins) que portava

al Portal Pintat o del Sant Esperit que menava cap al Noguerola, el barri del Mercadal i el camí de Corbins. Al carrer de l'Aluderia hi havia diversos fabricants d'aludes (pells de cabrit o xai) molt fines per a la fabricació de guants i pergamins que van donar prestigi a la ciutat durant tot el segle XIII i XIV. Malgrat la reconeguda fama i qualitat dels productes fabricats per aquests menestrals (aluders i guanteres), sembla que l'any 1429, ni al carrer de l'Aluderia ni en tota la ciutat no hi havia cap aluder (Bolòs 2009: 104).

Cites documentals referides al carrer i els blanquers de la ciutat

Nombroses i valuoses són les cites que Josep Lladonosa va recollir a l'Arxiu Capitular de la Catedral de Lleida (el Llibre Verd, el Capbreu de 1382 i els Capbreus dels Censos Manifestats de 1429) i a l'Arxiu Municipal de l'Ajuntament (Llibres de Consells). Dades que ens traslladen directament al món dels adobers, una part dels quals vivien i treballaven en la zona compresa actualment entre el carrer Blanquers i la rambla Ferran, i que antigament s'estenia des del carrer de la Cuirassa (ampliat i convertit actualment en la baixada de la Trinitat després d'enderrocar el vell convent dels Trinitaris l'any 1873) fins al carrer Aiguardent.

Segons Lladonosa, el 1151 ja s'havien establert al carrer Banquers i zones properes alguns obradors d'adoberia o blanqueries.⁴ Els primers esments documentals que es poden relacionar amb aquest carrer de la ciutat ens parlen d'una important família, els Segarra. Unes cases de Berenguer de Segarra ja consten en les afrontacions d'una donació del bisbe Guillem Pere (18 de juny de 1151) (Lladonosa 1976: 44 nota 42, 2007: 557). El 31 d'agost de 1193 i l'octubre de 1199 s'esmenta Ramon de Segarra, potser fill de l'anterior, i la seva muller en sengles donacions. També apareixen en la venda d'un obrador de la seva propietat a favor de Ramon Pellicer el 29 de setembre de 1200.

A la transcripció que Lladonosa fa del testament de Ramon de Segarra —27 d'abril de 1214— (Lladonosa 1976: 46, 2007: 558 notes 43 i 44), no hi trobem dades que permetin situar les seves propietats a l'actual carrer Blanquers ni determinar si la seva principal activitat econòmica estava relacionada amb la transformació de la pell. Suposem que l'autor coneix a fons el document notarial i disposa d'altres dades que li permeten assegurar que el carrer, conegut llavors com dels Sabaters, coincidia amb l'actual Blanquers, on també abundaven els adobers i que en Ramon de Segarra n'era un, propietari de diverses calcineries (Lladonosa 1976: 45, 2007: 557-558).

4. Lladonosa 1976: 44; 2007, 557: "en 1151 ya se habían establecido aquí algunos obradores de curtidos o blanquerías, aprovechando la riqueza de aguas de sus alrededores, pues, además de los manantiales de la colina, antes citados, debe señalarse la proximidad del río Noguerola, la acequia de Alcarrás y el mismo río Segre."

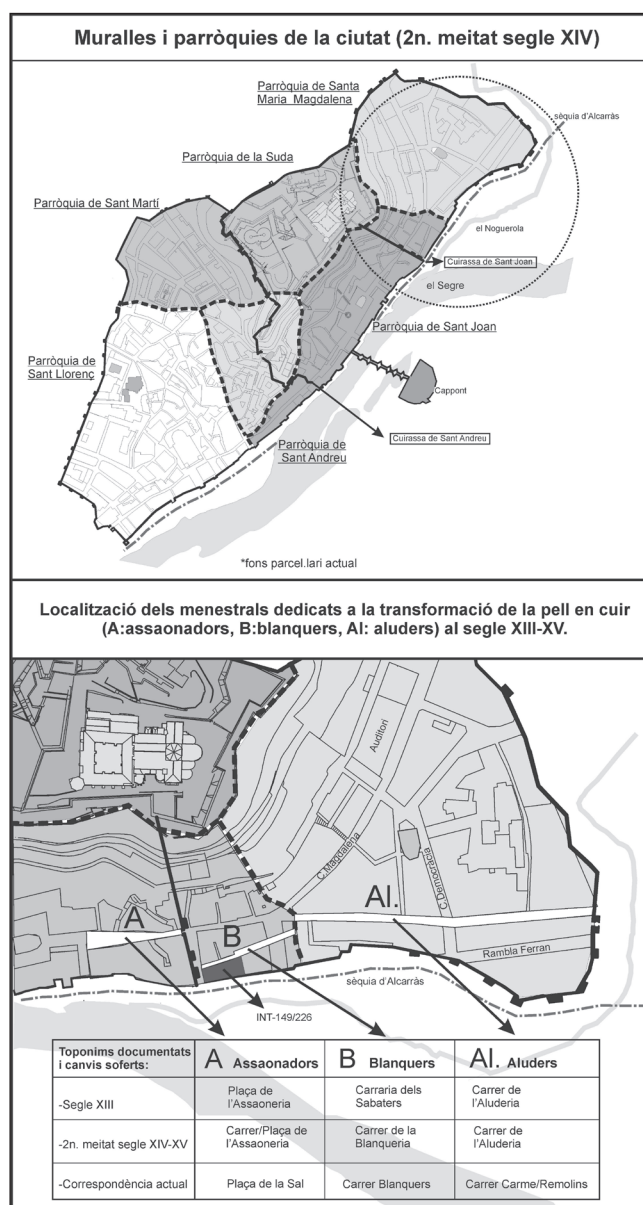

Fig. 6. Localització dels oficis de la pell a Lleida.

En una venda feta el 14 de maig de 1207 (Lladonosa 1976: 46 nota 45) l'actual carrer dels Blanquers surt esmentat com la "carraria dels Zabaters". Alguns matrimonis, com el de Guillem Sabartés i la seva esposa Saurina, adobers de pells, vivien al carrer superior, llavors anomenat Coltellaria (l'actual primer tram del carrer del Carme) (Lladonosa 1976: 46).

Blanquers i assaonadors vivien i tenien els seus obradors a banda i banda del portal de n'Olius (al carrer de la Blanqueria i a la plaça de l'Assaoneria) i pertanyien a l'extrem nord-est de la parròquia de Sant Joan en els censos de 1429. Amb anterioritat, aquesta zona de la ciutat estava dividida entre les parròquies de Sant Joan, a redós de la cuirassa, i la de Santa Magdalena, fora de la seva protecció. La porta de Corbins, portal de n'Olius o Portaferrixa era oberta en una antiga muralla d'època andalusina coneguda en època feudal amb el nom de "cuirassa",⁵ que, perpendicular al riu, partia dels murs del palau episcopal localitzat dalt del turó. Sabem que aquest és el nom dels trams de muralla que en època andalusina arriben fins al curs d'un riu per tal d'assegurar i protegir un punt de proveïment d'aigua. Resulta bastant probable, doncs, que el nom que rebria aquest mur defensiu en època feudal no fos gratuït i estigués relacionat amb l'existència, des d'època andalusina, d'una porta o portalet d'accés a la sèquia d'Alcarràs i al riu Noguerola, localitzada en el tram final del carrer de la Cuirassola, que es mantindria durant bona part de l'alta edat mitjana.

Així veurem com el 17 de juliol de 1207 Guillem Botet cedia unes cases que estaven al costat de la "cararia que vadit ad Sicorim".⁶ Aquest vial passava per davant de les torres de l'antiga cuirassa andalusina que encara no s'havien enderrocat i tenia un recorregut que començava davant el portal de n'Olius. Aquest carrer serà conegut amb el nom de Cuirasseria (Bolòs 2009: 162) o Cuirassola (Lladonosa 1976: 22, 2007: 548).

Altres indicis de la localització i activitat dels venedors de la pell adobada els trobem en el llibre dels Costums de Lleida (concretament en una còpia del segle XIV conservada a l'AML, Llibre Verd petit, r. 1376), primer document de dret local escrit el 1228 pel cònsol Guillem Botet. Segons aquest reglament, sabem que hi havia uns menestrals que venien el cuir necessari per fer les soles de les sabates i que la mesura per saber el cuir que hom necessitava era

col·locada a les portes de ferro (*portis ferriciis*), prop de la zona de les adoberies.⁷ Segurament es tractava de les portes que tancaven el portal de n'Olius, conegut després amb el nom de Portaferrixa, en record precisament d'aquelles portes ferrades.

A mitjan segle XIV la carraria dels Sabaters és el carrer de la Blanqueria en referència a la casa que aquí tenia el gremi de Blanquers (Lladonosa 1976: 47). Així ho confirma una petició del 13 de gener de 1350, en la qual el gremi de blanquers demana als paers tenir un pes al carrer de la Blanqueria per no haver d'anar al pes del Rei.⁸ Segons el Capbreu Autèntich de 1382 hi ha diversos pelleters al carrer (Lladonosa 1976: 48).

Un altre testimoni documental de la morfologia arquitectònica de les adoberies ens l'ofereix un interessant fet relatiu a un judici del 1399 recollit en el Llibre de Crims de la ciutat (AML, 799). Un tal Joan de Segarra posseïa un calciner tapiat i cobert al carrer Blanquers que, a part de la porta principal, tenia una portella que s'obria cap a la sèquia d'Alcarràs (Bolòs 2008: 100). No descartaria que es tracti d'una d'aquelles petites portes obertes en el mur de tancament fluvial localitzades en cadascuna de les sis adoberies, per on s'accedia al riu i es desguassaven les aigües sobrants i residuals de les adoberies (vegeu fig. 17).

Al segle XV nous documents segueixen demostrant la relació que hi ha entre els propietaris de les cases i albergs que donen al carrer de la Coltellaria (primer tram del carrer Carme) i les adoberies localitzades darrere del mur de tancament.⁹ Referències documentals molt interessants que es corresponen amb la realitat arquitectònica i arqueològica documentada. És a dir, cases de forma allargada que s'estenen des del carrer del Carme fins a la façana nord del carrer Blanquers i soterranis des dels quals s'accedeix a les adoberies tot passant per sota de les voltes. Així doncs, els propietaris de les cases i albergs que donaven a la façana sud del carrer de la Coltellaria i a la nord de Blanquers ho eren també de les adoberies situades darrere del tancament fluvial de la ciutat (vegeu fig. 7 i fig. 21).

En un cens del 31 d'octubre de 1420, possiblement el mateix Joan de Segarra del judici i Pere de Porta, eren majors de la confraria dels blanquers. Segons Lladonosa en els Capbreu del Censos Manifestats del 31 d'octubre de 1429, Joan de Segarra tenia alberg i obradors al costat de la muralla de l'Areny i el portal de la Cuirassola,¹⁰ al carrer de la Blanqueria,

5. Aquesta línia de protecció construïda entre els barris de la medina fou localitzada sota la façana del número 3 de la baixada de la Trinitat (INT-123) i avui dia es pot veure en el soterrani de Viatges Tabora. Vegeu també el pòster de senyalització al carrer Portaferrixa.

6. Lladonosa 1976: 47. "Esta carrera que iba al Segre era la misma que citamos en el documento de 22 de septiembre de 1218 que trata sobre la venta de aquella torre que estimamos formaba parte de los bastiones que defendían el portal de Corbins, venta hecha a Guillermo de Vives por Domingo de Solsona. La torre estaba entre las casas de Pedro de Gavar, Guillermo Rahedor, Arnau de Sanahuja, Geraldo de Agramunt, Durando de Peña y B. Gacet. En los mismos lindes había además los calcinarios o blanquerías de dicho Solsona y de Pedro de Zalasa, con la casa de Pere de Montreal, que tocaba con la puerta que defendía dicha torre, puerta que daba salida al camino que descendía hasta el Segre."

7. Els Costums de Lleida, 1997: 137. "Els venedors de cuirs venguin els cuirs de les soles segons la mesura de ferro que hi ha col·locada a les portes de ferro, tal com ho va establir el comte de Barcelona."

8. AML, Llibre de Consells dels anys 1349-1350, p. 42, registre 398 "Ítem acordaren que sie tractat ab lo batle que ls blanqués agen un pes en la carrera de la Blanqueria e que no ls caylle anar al pes del senyor rey."

9. Lladonosa 1976: 48. "Al describir la calle alta de Curtidores —antic Coltellaria Vella— (hoy primer tramo de la del Carme) vimos que en el siglo xv los albergues y obradores de Bernardo Guiu, Nicolás Abella, Pedro Sabartés y otros que daban también al carrer de la Blanqueria."

10. Lladonosa 1976: 48. "En 1429 residían en la calzada algunos hombres pertenecientes a antiguos linajes industriales del ramo, como el calciner Juan de Segarra, cuyo albergue y

a l'extrem de la parròquia de Sant Joan i més enllà de la Portaferrixa.¹¹

En relació amb l'anterior notícia hem d'afegir que al segle xv l'espai existent entre el mur de tancament sud-oest de la primera adoberia documentada (rambla Ferran 1, INT-149) i la cuirassa (baixada de la Trinitat, INT-123), estava ocupat per les torres de la cuirassa andalusina encara dempeus i el petit carrer de la Cuirassola que donava a la porta que travessava el tancament fluvial. Per tant, no hi havia espai urbà per a una altra adoberia d'aquestes característiques.¹² És possible, doncs, que un d'aquells obradors propietat de Joan de Segarra el 1429 fos precisament l'adoberia núm. 1 (INT-149) documentada a la cantonada entre la baixada de la Trinitat i la rambla Ferran.

El 1428, i en relació amb aquest món de blanquers i assaonadors, es van produir uns fets que certament no s'esmenten als Censos Manifestats, capbreu redactat un any més tard. Bartomea, casada amb un assaonador de pells, Ramon Castells, va decidir d'anar-se'n amb en Joan, que era fill de Bernat Lledó, "lo Blanquer" (Bolòs 2009: 101).

Hem vist que algunes de les descripcions recollides en el Capbreu dels Censos Manifestats de 1429 són molt explícites sobre l'emplaçament i aspecte de les calcineries.¹³ Aquesta i tantes d'altres citacions,¹⁴ van permetre a Lladonosa imaginar-se una realitat molt propera a la documentada en les intervencions

obradores, según un censo de 31 de octubre del mismo año, lindaban con la muralla del Areny y el portal antes citado como vestigio de la primitiva Cuirazola. Contiguos existían otras dos calcinerías o adoberías propiedad del monasterio de Poblet."

11. Bolòs 2009: 165. Segons l'autor, i en base també al Capbreu dels Censos Manifestats de 1429, Joan de Segarra vivia en un alberg al carrer de l'Assaoneria, és a dir, darrere de la cuirassa i no davant com manté Lladonosa. La veritat és que l'esment del llibre de crims sobre la ubicació d'un calciner de Joan de Segarra al carrer Blanqueria no dóna lloc a dubtes. Si després de trenta anys en Joan Segarra és el mateix personatge, la possibilitat que fos propietari d'un alberg darrere de la cuirassa i d'una adoberia davant, és a dir, un cop travessat el portal de Corbins i el carrer de la Cuirassola, és perfectament factible.

12. Cal recordar que a partir de 1366 l'adoberia núm. 1 fou inutilitzada per la construcció d'un nou mur o muralla de tancament fluvial —vegeu memòria INT-149, Fase arqueològica núm IV—, la qual cosa posaria en dubte aquesta identificació. Es tracta probablement dels obradors següents en direcció al nord-est, adoberies 2-6. Vegeu també Bolòs 2009: 162: "la proximitat de la Blanqueria amb la muralla féu que, cap a l'any 1366, s'hi haguessin d'enderrocar alguns albergs."

13. Lladonosa 1976: 222 nota 51: Arxiu Capítular Censos de Sant Joan, foli 128, 7 d'octubre de 1429: "En Bernat Ledó... ha e possehex un calciner e un alberch de cel en abís, situats en la dita parròquia, en lo carrer de la Blanqueria. Affronte d'una part ab corral d'En Vicent Cetrilla, ciutadà, de l'altra ab lo calciner del Confessat, e de l'altra ab lo mur de la Ciutat, e de l'altra ab lo dit carrer de la Blanqueria."

14. Lladonosa 1976: 51 nota 52: Arxiu Capítular Censos de Sant Joan, 7 d'octubre de 1429, foli 121. "Anthoni Cardet, seraller, ha e possehex un calciner e un alberch de cel en abís, situats en la dita parròquia, en lo carrer de la Blanqueria. Affronte d'una part ab corral dels hereus d'Anthoni d'Abella, quòndam, teixidor, e de l'altra ab corral d'En Johan de Sangüessa, piquer, e de l'altra ab lo mur." Lladonosa 1976: 51 nota 53: Arxiu Capítular Censos de Sant Joan, 7 d'octubre de 1429, foli 136. "Johan de Sangüessa, piquer... un corral clos, ab una volta de pedra, que affronte ab corral de Johan Castelló, carnicer, ab corral dels hereus de Nicholau Abella, teixidor, e ab lo mur."

arqueològiques. Segons ell, la majoria de les adoberies es trobaven al llarg de tot el carrer, darrere la muralla de l'Areny del Segre. Uns obradors amb volta de pedra on l'aigua arribava a través de conduccions subterrànies.

Als censos parroquials de 1453 la família Segarra continua sent una de les més importants del barri. El 12 d'abril l'adober Jaume de Segarra, hereu de Joan de Segarra, manifestava la seva calcineria, al costat de les adoberies de Martí de Constança, sabater, i d'en Lledó.¹⁵

L'11 de desembre de 1594 Pere Esquer, blanquer de Lleida, confessava tenir unes estances en l'edifici anomenat Casa de les adoberies, localitzat al carrer de les Blanqueries. Un edifici de cinc portes, tres al carrer Blanquers, una al carrer del Portal d'Assaonadors i una altra que donava a l'Areny del Segre, prop del Noguerola (Lladonosa 1976: 53 nota 61). Segons Lladonosa es tracta de l'edifici després esmentat com Palau de les Doveries situat en el lloc on ara hi ha l'edifici de l'antiga Audiència.

En relació amb el carreró sense sortida en direcció al carrer del Carme, conservat en el parcel·lari entre els números 3 i 5 del carrer Blanquers, Lladonosa diu que al segle xvii portava el nom de la família Claver que hi vivia (Lladonosa 1976: 53). Es tracta d'un petit carrer que, com veurem més endavant, correspon al traçat de l'antiga mina que proveïa d'aigua l'adoberia núm. 2 i 7 (vegeu fig. 7).

Durant tot el segle xvi i el xvii el carrer de la Blanqueria continua essent el centre de la indústria pelletera de la ciutat. El 30 de gener de 1696, un ple de la Paeria aprova el nou reglament del gremi d'adobers i blanquers. Segurament es tracta de les ordenances escrites en un document conservat a l'Arxiu Municipal de Lleida (AML, reg. 179, pàgines 311-315; Gras 1978: 78) del 2 de desembre de 1755, on Felip Carbonell, majoral de la confraria de "*Guanteros, Pelleros y Adoberos de la ciudad de Lerida*" demana al consell que siguin aprovades les ordenances presentades per tal de refer les disposicions de l'any 1666, des de "*hace mucho tiempo perdidas*".¹⁶

Sembla que a finals del segle xvii els símptomes de crisi eren evidents, ja que amb la finalitat de rehabilitar la indústria, el Consell de la Paeria va donar moltes facilitats als mestres blanquers procedents de ciutats com Igualada o Manresa (Lladonosa 1976: 54).

La guerra de Successió de l'any 1707 va ser un cop mortal per a la vida de les antigues indústries que durant sis segles van ser una font important de riquesa a la ciutat. Malgrat les conseqüències negatives del conflicte, en el cadastre de l'any 1716, encara existien mitja dotzena d'obradors al carrer Blanquers.

15. Lladonosa 1976: 50, nota 56: Arxiu Capítular Censos de Sant Joan, 12 d'abril de 1453, foli 31. "En Jacme Segarra, assaonador... Ítem, un calciner situat al carrer de la Blanqueria, que affronte d'una part ab lo calciner de mestre Martí de Constança, çabater, de l'altra part ab lo calciner d'En Ledó, e de sòl, ab la cèquia e ab lo carrer de la Blanqueria."

16. AML, reg. 179 Estructures, memorials i ordenances dels gremis, p. 311-315. Es tracta d'un document de poques pàgines on es regulen una sèrie de qüestions interessants però on no es parla de la pràctica de l'ofici ni de l'emplaçament de les adoberies.

Algun d'aquests era un pati obert sense cobert ni teulada, tal com podia trobar-se en aquell moment, i des de la fase VII (segle xv), l'adoberia número 6.¹⁷

Cap a mitjan segle XVIII la manca d'obraders operatius a Lleida era una realitat. Guanterers i adobers compartien les adoberies i en el cadastre d'aquells anys només hi consten dos adoberies en funcionament, una propietat de Josep Blanch i una altra propietat de la confraria d'adobers (Torras 1991: 233). Segurament, durant la segona meitat del segle XVIII, molts dels obradors medievals estaven força abandonats i una part important de l'activitat adobera a Lleida es realitzava en el palau de les adoberies propietat del gremi de Blanquers. Així sembla desprendre's de la lectura de les ordenances del nou gremi de Blanquers aprovades l'any 1771,¹⁸ on es regula per sorteig l'adjudicació dels diferents serveis (utilització de les infraestructures de producció que tenia el palau de les adoberies) entre els membres del Gremi, amb l'objectiu d'evitar les disputes ocasionades arran del poc espai disponible.

L'any 1780 Jaume Caresmar reflecteix l'estat i la decadència de la indústria pelletera a la ciutat de Lleida. Segons aquest autor els adobers de Lleida treballaven "con la triste memoria de la opulencia que pocos años hace gozaban estas tenerías".¹⁹ Pocs anys després, el 1787, les adoberies van rebre la visita de Francisco de Zamora, que ens n'ha deixat escrita una preciosa i exhaustiva descripció.²⁰

17. Lladonosa 1976: 55. "En 1716 José Pifarré, blanquer, vivía, como sabemos, en Curtidores Altos, en la esquina con Turull. Su obrador lo tenía en el carrer de Baix dels Blanquers o Assahonadors. Se trataba de una blanderia d'adobar pells, estimado su valor en 200 libras, con un sot sense cubert ni teulada. Lindaba con la casa de Josep Mollet, también curtidor, con la muralla y con la casa de la Confraria dels Blanquers." Resulta interessant que una de les hipòtesis plantejades a la fase VII per entendre la modificació de l'envà de separació entre l'adoberia núm. 5 i la 6, inclogui la possibilitat de la desaparició del pis superior on hi havia l'assegador que cobria els clots i calciners.

18. Segons Torras (1991: 314) a la Lleida feudal hi hagué un gremi conjunt de guanterers i adobers, amb una notable hegemonia dels primers sobre els segons. Amb els anys es redueix la producció de guants i l'any 1770 es constitueix el nou gremi de "blanqueadores y zurradores de la ciudad de Lérida" sota l'advocació patronal de Sant Bartomeu. Sobre el funcionament i explotació de les adoberies del gremi (palau de les adoberies de Pleyan de Porta) vegeu aquesta disposició recollida en les ordenances: "Por quanto acontecen entre los maestros algunas veces pendencias sobre la preferencia de trabajar en la oficina común de la cofradía a que todos tienen derecho, a fin de evitarlas y conservar la paz, unión y quietud entre los maestros cofrades del gremio: establecemos y ordenamos que en adelante se sorteen los puestos, y a lo que por suerte saliere, se arreglen los maestros para dicho trabajo, baxo la pena de cien reales de ardietes." ACA. RI. Aud. Cons. Reg. 810, f. 358v, 12 de diciembre de 1770. Ibídem. Div. Reg. 886, f. 237-237v, 25 de noviembre de 1771. Citat per Torras 1991: 234.

19. Torras 1994a: 304, citació 38 recollida de l'obra *Discurso sobre la agricultura e industria, con la inclusión de la consistencia en que se halla cada Partido o Vegueria*. Biblioteca de Catalunya, Fons de la Junta de Comerç, 1780, p. 490-491.

20. Lladonosa 1976: 57, transcriu el tex de Francisco de Zamora: "Allí cerca fuimos a ver las tenerías famosas en otro tiempo, que parece empiezan a restablecerse. Y vista así ésta como las demás, hallamos ser de baños romanos, pues, así las minas como los edificios donde van a parar, son de una magnificencia propiamente de ellos... Los edificios donde van a parar... sirven

Al final del carrer Blanquers, on ara hi ha la baixada de l'Audiència, hi havia la casa propietat del gremi de Blanquers, expropiada per l'Ajuntament l'any 1879 (Lladonosa 2007: 742). Abans, el gran i vell casal havia patit diverses mutilacions i remodelacions per acollir el convent dels Trinitaris i l'escola municipal el 1836 i, finalment, el palau de Justícia o Audiència l'any 1883. Pleyan de Porta descriu en dues de les seves obres més conegudes²¹ les restes d'aquell edifici i les seves calcineries abans d'aquesta última i definitiva transformació.

Malgrat l'optimisme de la descripció de Zamora que parla de certa recuperació de la indústria no sembla que després del 1707 hi hagués gaire activitat adobera a Lleida. Segons Marià Olives, el 1760 ja no funcionaven. El mateix autor, que estudia els carrers de la parròquia de Magdalena, en la seva relació de 1840 ens diu que al carrer Blanquers Baixos ja només hi vivien, quasi exclusivament, famílies de pagesos.

L'última referència documental de mitjan segle XIX (Madoz 1850: 252) diu que a la ciutat de Lleida encara hi havia tres o quatre adobers. És el testimoni final d'una activitat preindustrial de primer ordre i d'un important pes econòmic a la Lleida feudal i moderna (segles XIII-XVIII).

en el día de hoy de tenerías. Pero, se ve claramente que eran unas piezas abovedadas, hechas de grandes sillares, y en la primera hay una especie de arcos a modo de capillas en que están las pilas de los cortadores. Quedan muchos arcos enteros de la misma fábrica, aunque todos forman punta en su centro. Otros se ven rotos y remontados de otra fábrica. Y aunque quedan restos de la primera tenería, que vimos de bóvedas más bajas, que quizá sirvieran para termas."

21. Pleyan de Porta 1873: 113-114. "Falta solo decir cuatro palabras sobre lo que la tradición señala como baños árabes, en la antiquísima fábrica de curtidos, conocida por las adoberías. Es este un rarísimo edificio que se remonta á la época árabe pues de ello hay pruebas en un buen trozo de pilar y arco que se conservan íntegros. Mas respecto al uso primitivo á que estuvo destinado este local, no puede asegurarse nada. Pudo es verdad ser unos baños, pero también en la misma época árabe pudiera haber hecho el oficio de fábrica de curtidos, conforme continuó siéndolo en la edad media, y de la cual salían aquellos renombrados dantes y marroquíes que se exportaban a Italia, Siria y Egipto y las no menos famosas pieles para guantes, que por su finura podía encerrarse un par de ellos en la cáscara de una nuez. El edificio era entonces vastísimo, capaz para trabajar en él doscientos hombres. Hoy está muy arruinado, pero todavía es digno de ser visitado por los arqueólogos y los aficionados á antiguallas." Pleyan de Porta 1877: 46-48. "Si es de su beneplácito (lector) penetre pues, en la casa que lleva el número 20, y después de un rústico soportal atraviase un estrecho pasillo que hallará a mano izquierda y descendiendo al ruinoso patio y carcomidas galerías. La soledad más completa reina en este recinto (...). Por poco que el ánimo se sienta dispuesto a la meditación, a buen seguro que la presencia de este arruinado edificio sugerirá al que lo visite mil recuerdos de las edades pasadas (...) La tradición dice que en antiguos tiempos el edificio ha sido unos baños árabes y tal nos inclinamos a creer, si se atiende además á que tiene en su interior una fuente natural de purísima y cristalina agua, y a la extensión de las sombrías galerías de las que faltan dos órdenes que se dilataban por las casas contiguas de la izquierda, la última de la cuales tiene una mina que penetra hasta el fondo de la montaña."

L'adob de les pells (el procés productiu)

Els sistemes d'adob vegetal i mineral i, per tant, les estructures que hi van relacionades no han variat gaire fins a l'etapa industrial; això fa que ens trobem complexos adobers a diferents èpoques de la nostra història i que les diferències entre ells no siguin gaire substancials. Així, veiem que la característica d'aquests centres està dominada per la gran quantitat d'aigua que es necessita per portar a terme aquests processos. Adobar o tenyir pells no requereix instal·lacions gaire sofisticades: només uns clots (de ceràmica, fusta, excavats a la roca o el terra), aigua (que pot ser transportada amb gerres, amb canalons de fusta o amb cubells, extreta de pous o mitjançant recs) i, a vegades, foc per escalfar l'aigua.

Aquestes necessitats, juntament amb els residus i les males olors generats per l'activitat, expliquen l'emplaçament de les adoberies de Lleida. Si és a l'interior de les ciutats, vora els límits urbans i darrere de les muralles (Lleida, Granollers), i si és a fora, molt a prop de rius, sèquies o regs (Igalada, Vic, Tàrraga).

Adobar consisteix a fer que un material orgànic, com ara les pells dels animals, es converteixi en cuir —que és imputrescible— i, alhora, dotar-lo d'algunes qualitats com ara la suavitat, la resistència o la flexibilitat adients per poder fabricar infinitat d'estrís i abillaments.

Desconeixem el procés i el tipus de pell adobada a les adoberies descobertes. Malgrat tot, el topònim del carrer permet assegurar que s'hi trobaven les adoberies o calcineries dels blanquers, ofici d'adobar caracteritzat per la utilització de l'adob vegetal que deixava les pells en blanc. Bàsicament, pells grosses per a soles de sabata.

Malgrat l'especialització dels blanquers creiem que les dimensions dels dipòsits apunten vers el tractament de pells més petites (cabra i ovella) que van rebre fins i tot el tintat. Segurament, a les adoberies documentades s'utilitzava un sistema idèntic o semblant al del "marroquí vell", ben documentat i descrit en l'adoberia preindustrial de Cal Granotes (segle XVIII) d'Igalada. El procés, seguint la descripció d'altres autors,²² es pot dividir, a grans trets, en tres etapes:

Treballs de ribera

Consisteix en la neteja exhaustiva de les pells i la seva preparació per a ser adobades. En aquest procés les pells es van introduint successivament en recipients o clots amb diferents dissolucions d'aigua i calç en proporcions variables. Aquest procés, complementat amb les tasques de ferrejat i descarnat, deixa les pells netes. Amb aquests processos també s'aconsegueix la neutralització i el rendit de les pells, és a dir, canvis de caràcter químic i físic que deixen les pells enllestides per a ser adobades.

22. Recollim el text i la descripció publicada en l'article "Evolució tecnològica de l'adob de pells a l'etapa preindustrial" d'en Jordi, Joan i Albert Enrich a *III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya 2006*, vol. 1, 76-91, 2007.

El remull

Les pells de l'escorxador arribaven a l'adoberia seques o salades. El remull és una operació que consisteix en la rehidratació de la pell, o sigui, tornar la pell al seu estat inicial. Les pells se submergien a l'aigua d'un petit riu, una sèquia, un reg o en el clot de remull.

Una vegada rehidratades i netes de sang i de brutícia soluble, es fendien o no (doblegar o tallar en peces i treure les parts no aprofitables com la cua i les potes). Si la pell ho necessitava es ferrejava sobre la post (cavall de fusta sobre el qual es raspaven les pells) per deixar-la neta de cascàries, fina, llisa i amb els porus oberts.

Encalcinat

A continuació s'introduïen en els calciners on hi havia aigua i calç apagada (fàcil identificació d'aquestes estructures per la presència de restes de calç enganxades a les parets). L'efecte alcalí de la calç provoca el despeniment del pèl, elimina l'epidermis, infla la pell i emulsiona el greix natural. Passats uns dies, les pells es treien dels clots i passaven a la post, fusta corbada amb dues cametes, on es treia el pèl exterior i les restes de carn interior mitjançant una operació de raspat.

Desencalcinat o alum

Un cop pelades i descarnades se submergien en el clot de l'alum omplert amb una solució d'aigua i excrements animals. Aquesta operació consisteix en un atac biològic a la substància proteica de la pell, per l'acció dels ferments amb l'objectiu d'eliminar la calç que restava de l'anterior procés i deixar les pells preparades per al seu adob.

L'adob

L'adob de les pells en època preindustrial podia fer-se mitjançant diferents sistemes: amb substàncies minerals, vegetals o amb oli, sense que siguin excloents entre ells, és a dir, es pot donar més d'un sistema convivint al mateix espai. El procés consisteix a submergir les pells en uns clots plens d'aigua i d'altres elements perquè les substàncies tànniques (en el cas de l'adob vegetal fet amb escorça de pi) travessin el gruix de la pell i quedi adobada i convertida en cuir. Aquest procés podia arribar a durar fins i tot un any.

Adobatge

L'adob consisteix a transformar la pell en cuir, i per tant fer-la resistent a la putrefacció i alhora augmentar-ne la resistència a la temperatura i els agents químics, a més de guanyar plasticitat i suavitat. Les pells es col·locaven dins els clots, juntament amb aigua i escorça molta.²³ Aquesta operació durava uns

23. Al segle XVIII les adoberies de l'Anoia, segons consta en el Museu de la Pell d'Igalada, feien servir per a adobar les pells les flors i les fulles moltes de l'arbust molt ric en tanins i molt tòxic anomenat roldor en català i emborrachacabras

quants mesos, segons el tipus de cuir a adobar. Ja adobades i escorregudes, les pells s'assecaven, possiblement en una planta superior. Un cop seques, es tenyien i s'ensaginaven.

Treballs d'acabat del cuir

El tenyit

Cal recordar que la pell és translúcida i que durant segles el color de la pell havia estat moltes vegades el color dels adobs emprats.

A Lleida, les adoberies dels blanquers tenien uns petits clots circulars on suposadament s'hi farien operacions de tenyit. Els colorants naturals no sempre es podien aplicar directament ja que podien ser eliminats fàcilment amb aigua. Per aquest motiu s'usaven unes substàncies anomenades mordents, entre les quals trobem l'alum, el tartrà i les agalles. El tractament amb el mordent es feia abans de rebre el tenyit, era un procés preparatori del cuir per rebre els tints. Els tints eren aplicats directament per l'exterior de la pell a ambdues cares amb l'ajuda de pinzells, esponges, draps de llana, brotxes i raspalls. Posteriorment es deixaven assecar i s'ensaginaven amb greix o llard, mitjançant un raspall o pinzell, sobre un taulell.

El greixatge

El cuir, un cop sec, esdevenia un producte dur i sense flexibilitat. La suavitat, flexibilitat i tacte requerits per cada tipus d'aplicació a què anava destinat el cuir s'obtenia en l'operació de greixatge. Els productes més emprats eren greixos animals, olis de peix o una mescla de tots dos.

Tots els processos de transformació (remull, encalcinat, d'adob i tenyit) tenien lloc en un medi aquós. Després d'aquests processos o entremig d'alguns (entre l'adob i el tint o greixatge) era necessari que la pell perdés aigua. L'assecat de les pells havia de ser lent i a baixa temperatura. Per aquest motiu les adoberies tenien uns estenedors/assecadors oberts als pisos superiors; eren unes grans sales plenes de finestres i molt ventilades. També està documentat que en molts casos es feia a l'aire lliure utilitzant les parets de l'adoberia i de les muralles.²⁴

en castellà, el nom botànic del qual, *Coriaria myrtifolia*, prové del llatí corium=pell d'home o d'animal, paraula que en català ha donat precisament cuir. I relacionat amb això cal esmentar també que les fulles endureixes, pròpies de moltes plantes mediterrànies, se'n diu que són coriàcies. En el procés d'adobatge, el roldor s'usava en la fase de l'adob, un cop les pells havien estat ferrejades, encalcinades i alumades. L'adob consistia en un bany o tractament de les pells dins uns clots plens de materials orgànics com ara escorces, fulles i flors moltes de diverses plantes riques en tanins —la més emprada era el roldor—, per tal de transformar les pells en un material imputrescible i pràcticament acabat amb vista a la seva utilització com a cuir. Aquesta fase d'adob podia durar entre quatre i cinc mesos. A més del roldor i l'escorça de pi s'empraven com a adobs vegetals de blanqueria fulles, fustes i escorces de castanyer, sumac, quebratxo, mimosa, roure i alzina, entre d'altres, totes aquestes espècies són riques en tanins.

24. En relació amb aquest fet, volem destacar els abundants forats de bigues de fusta (horitzontals i inclinats) trobats en la paret del tancament fluvial, els quals haurien pogut suportar

L'arquitectura del complex adober (INT-149/ INT-226)

Identificació de les unitat productives i residencials (INT-149/226)

L'anàlisi del parcel·lari actual en relació amb les voltes que suporten el carrer Blanquers i les adoberies documentades a la rambla Ferran permet establir amb molta precisió la correspondència entre els tallers de producció i les cases dels adobers.

Així veurem com les sis adoberies documentades es corresponen amb quatre unitats o cases que han mantingut la planta fins als nostres dies, la qual es remunta al segle XIII (vegeu fig. 7).

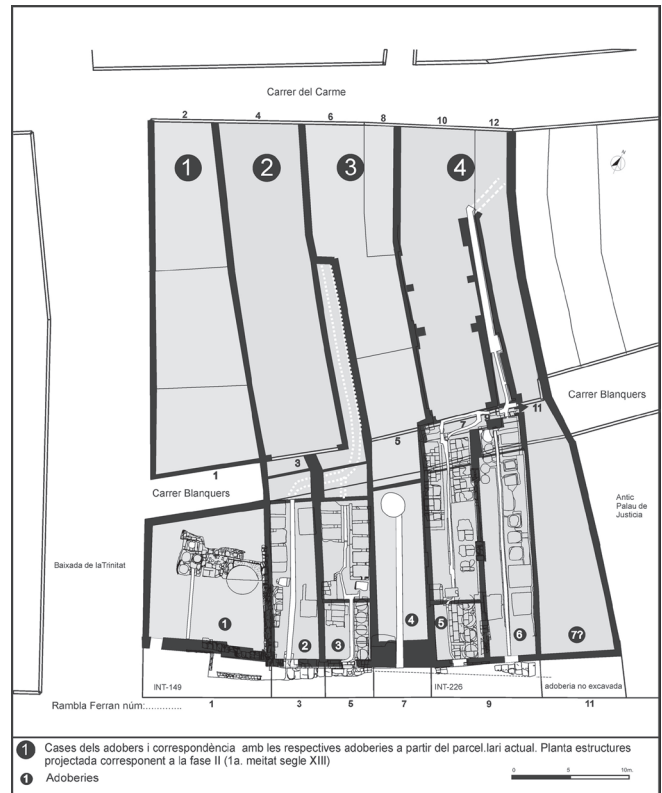

Fig. 7. Planta general de les adoberies.

La possibilitat d'aquesta definitiva i nova proposta parteix de la recent i exhaustiva documentació de l'adoberia número 5 i 6 l'any 2006 (INT-226). El repicat de les parets i excavació de la zona coberta sota les voltes del carrer Blanquers, que en les anteriors adoberies no es va poder realitzar, ha servit per constatar que l'adoberia tenia continuïtat i es comunicava en direcció oest cap a un altre espai constructiu situat sota la casa del número 7 del carrer Blanquers (celler/magatzem).

La relació entre l'espai ocupat per l'adoberia 5 i 6 (rambla Ferran 9), la part situada sota les voltes del carrer i la casa existent a la façana nord del carrer Blanquers núm. 7 i 9 és prou evident, tractant-se

la balconada d'un segon pis destinat a l'assecat de les pells. El forjat d'aquest estenedor es recolzaria en els envans/parets de separació construïts amb arcs de mig punt i llum tapiada com els documentats.

d'una unitat que incloïa espai productiu i residencial. Distribució arquitectònica que es pot reconèixer encara en l'estructura de les cases (vegeu figura 21) i que certifica alguna de les dades documentals recollides en l'apartat anterior (Lladonosa 1976: 46).

Casa Adober 4

Aquestes dues adoberies (5 i 6 / INT-226) formaven part d'una sola unitat, ja que estaven comunicades per sota de les voltes del carrer, tenien una captació d'aigua comuna i s'hi accedia des del soterrani conservat a la casa del número 7 del carrer Blanquers. Una porta tapiada oberta en el mur nord de la mina obre la possibilitat que una altra adoberia, situada al nord-est (actual pati ocupat per l'edifici del número 11 de la rambla Ferran), correspongui a un tercer espai productiu d'aquesta propietat (casa/alberg 4 correspon actualment als números 10 i 12 del carrer del Carme, 7-9 i 11 del carrer Blanquers i 9 i 11 de la rambla Ferran).

Casa Adober 2

Tant la planta de la mina com la de les adoberies 5 i 6 es pot traslladar i encaixar perfectament sobre l'espai ocupat per l'adoberia número 2 i 3 (INT-149). A més, l'amplada d'aquells dos obradors coincideix actualment amb la casa construïda al número 4 del carrer del Carme, número 3 del carrer Blanquers i un carreró sense sortida —fossilització de l'espai ocupat per la mina de captació d'aigua. Això permet identificar una altra unitat senyalada com la casa/alberg 2 d'un adober de característiques idèntiques a la propietat número 4.

Casa Adober 1

Una altra unitat adobera agrupava antigament les cases que actualment configuren el número 1 del carrer del Carme, número 1 del carrer Blanquers i número 1 de la rambla Ferran. S'observa clarament com l'envà de separació medieval entre les dues primeres adoberies es correspon amb la mitgera de separació conservada en el parcel·lari actual. Es tractaria de l'únic complex casa-alberg 1 no comunicat mitjançant voltes i on s'ha de descartar l'existència d'un celler subterrani.

Casa Adober 3

Ens queda una última parcel·la, la que avui dia es correspon amb la finca número 6 i 8 del carrer del Carme, número 5 del carrer Blanquers i número 7 de la rambla Ferran. L'espai corresponent al pati localitzat darrere del tancament de la ciutat és el més mal conegut i caldria considerar si realment existia un taller dedicat a l'adob de les pells. El portal obert en el tancament fluvial, la gran bassa amb canal de drenatge i l'absència de dipòsits, malgrat que només es va poder excavar la meitat sud-oest de la seva superfície, obliga a posar en dubte la funcionalitat exacta d'aquest espai que malgrat tot hem seguit considerant-lo com l'adoberia núm. 4 de la casa/alberg 3.

Taller / adoberia

La planta

Adoberia 1

És la més gran de totes amb una superfície de 100 m². De planta quadrada, s'hi accedia directament a través del carrer Blanquers mitjançant dos o tres trams d'escales (fig. 9). També és l'única adoberia que en els seus inicis manté de tancament fluvial els vells murs de la ciutat andalusina.

Adoberies 2, 3, 4, 5 i 6

Es tracta d'espais rectangulars de 4,5 metres d'amplada i 20 metres de llargada perpendiculars al tancament fluvial de la ciutat, recrescut sobre les restes de la muralla andalusina (segle x dC). Els clots i dipòsits estan distribuïts al llarg i adossats a les mitgeres. Totes les estructures i espais productius estaven coberts. Uns per les voltes que suporten el carrer Blanquers, altres pels cellers de tint de volta rebaixada adossats al mur de tancament, i la resta, pel forjat del primer pis on hi havia l'estenedor de les pells.

L'encaix i comunicació entre les cases medievals d'època feudal, amb una orientació diferent a la que disposaven les adoberies, perpendiculars al traçat de l'antiga muralla andalusina, es corregia construint dues tramades de volta sota el carrer amb eixos centrals desplaçats (vegeu figura 8).

L'amplada de la segona volta establia la distribució i orientació definitiva de l'espai intern de les

Fig. 8. Detall de les dues voltes que suporten el carrer localitzades al nord de l'adoberia núm. 5. Al fons, l'arc apuntat d'entrada/sortida al celler de la casa de l'adober tapiat al segle xx.

adoberies, encaixat entre murs de separació o envans perpendiculars als estreps de la volta i el tancament fluvial. Murs construïts amb grans arcs apuntats cecs que descarregaven el pes del forjat i de les parets del pis superior.

L'accés

L'accés a les adoberies (núm. 2, 3, 4, 5 i 6) es va resoldre mitjançant una solució constructiva ben original. Els blanquers accedien als clots, on es realitzaven els treballs d'adob de les pells, a través dels soterranis existents en les cases aixecades a la façana occidental del carrer Blanquers. Una gran arcada, corresponent al límit sud-est d'aquests soterranis, donava accés a l'espai situat davall de les voltes que suporten encara el carrer Blanquers (fig. 8).

En canvi, a la planta superior de l'adoberia s'hi accedia directament des del carrer Blanquers. Allí s'assecaven les pells, es realitzaven alguns acabats i possiblement també es rebia la pell dels escorxadors. Un cop rebudes o adobades, les pells eren pujades o baixades amb la corda i el ganxo a través de la trapa oberta en el forjat del pis (fig. 21).

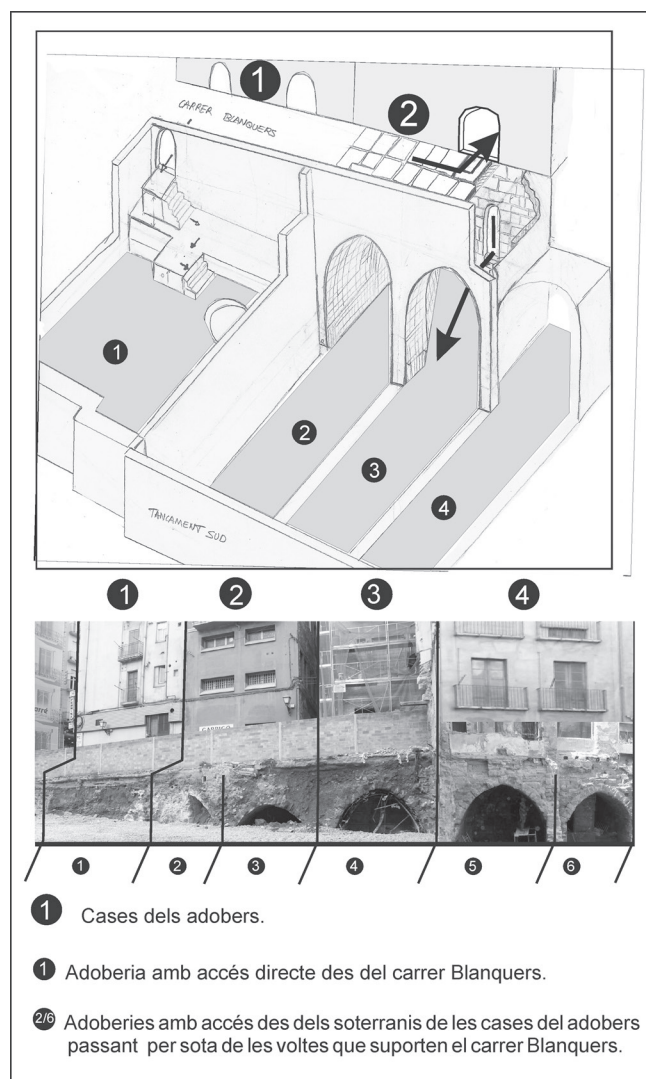

Fig. 9. Restituïció axomètrica del funcionament de les adoberies en relació amb el carrer Blanquers en època feudal sense la representació del pis superior on s'assecaven les pells. A sota, muntatge fotogràfic de les voltes i correspondència amb les respectives adoberies i cases dels adobers.

Distribució interna de les adoberies

A l'interior d'aquests patis allargats, els clots, bàsicament dipòsits quadrats, rectangulars i circulars, estaven localitzats i distribuïts a banda i banda dels murs perimetrals. Pel centre hi passava la continuació del canal de la mina on desguassaven el dipòsits. Estava cobert amb lloses planes de pedra, configurant un estret passadís que s'aixecava 50 o 60 centímetres, en relació amb el fons intern dels dipòsits/clots. Servia, doncs, de plataforma de pas i treball, facilitant als calcinaires i adobers la manipulació de les pells submergides en els dipòsits.

Si analitzem les adoberies documentades resulta prou evident que en totes hi ha una repetició i distribució d'estructures molt semblant. Per tant, tot i correspondre en alguns casos a un mateix adober i estar comunicades, creiem que en cada adoberia s'iniciava i completava el procés d'adob i tenyit de la pell. No s'intueix, doncs, a partir de la distribució i tipologia de les estructures, cap especialització que pogués indicar-nos que en una adoberia s'hi fessin processos diferenciats o complementaris en relació amb la del costat del mateix propietari. Intentarem, doncs, en cada adoberia i fase arqueològica, identificar les diferents àrees relacionades amb els processos que finalitzen en l'obtenció del cuir tenyit.

Ho intentarem malgrat que no coneixem amb detall el tipus de procediment emprat en aquestes adoberies del segle XIII. En relació amb les mostres recollides hem de dir que no esperem grans resultats, ja que les profundes reformes i reutilitzacions de les estructures originals del segle XIII i les del segle XV, han provocat que els sediments conservin pocs indicadors químics de l'activitat realitzada a l'interior dels clots.

L'únic aspecte diferencial a les unitats de propietat formades per l'adoberia 2-3 (casa/alberg 2) i 5-6 (casa/alberg 4) és l'existència d'un celler cobert amb volta rebaixada adossat al tancament fluvial. L'interior acollia entre quatre (adoberia 5) i cinc dipòsits circulars (adoberia 3). Aquest espai cobert amb volta no es repeteix en la resta d'adoberies, però sí els clots circulars associats a un pou, protegits per les voltes del carrer Blanquers (adoberia núm. 6) o bé, pel pis superior on hi havia l'asseccador (adoberia núm. 1 i 2).

Els arcs apuntats cecs de descàrrega que configuren els murs de separació entre l'adoberia núm. 5 i 6 de la propietat adobera núm. 4, ens permeten assegurar l'existència d'un pis superior, utilitzat per estendre i assecar les pells, al qual s'accedia directament des del carrer Blanquers. No tenim cap dubte que aquest costós i complex sistema de construcció dels murs perimetrals o envans s'havia dut a terme per les necessitats de suportar un pis superior. Aquests estrets murs (60 centímetres) rebien l'encaix de les bigues del forjat i la càrrega de les parets i pilars que suportaven la coberta d'un o dos pisos, on hi havia l'estenedor/asseccador de les pells.²⁵

25. Els treballs de restauració han posat al descobert que el mur de separació entre l'adoberia núm. 6 i la casa del núm. 11 de la rambla Ferran, encara conserva els arcs apuntats de descàrrega fins a nivell del primer pis (vegeu fig. 10).

Fig. 10. Vista de l'arc de descàrrega de la paret de tancament nord de l'adoberia núm. 6 descobert durant els treballs de restauració de la sala.

Més difícil resulta esbrinar si la distribució de l'espai disponible d'un adober en petits tallers rectangulars respon a una voluntat de millorar la capacitat productiva, molt condicionada pel volum de pell que cabia en els clots d'adob i els mesos que havia d'estar submergida; si està determinada per una qüestió estructural basada en la crugia de les voltes que suporten el carrer Blanquers, o si ve determinada per una forma de treballar que prioritza un carreró estret amb dipòsits a dues bandes controlats per una sola persona en contra d'una distribució més radial i oberta en un pati de planta quadrada.

Per tant, i tenint en compte el procés d'adob en època preindustrial descrit anteriorment, hauríem de ser capaços d'identificar en cadascuna de les adoberies les següents estructures i espais:

1. Clots/dipòsits utilitzats en el remull i calciners —per cremar i inflar la pell i extreure el pèl.
2. Clots/dipòsits de neteja i esbandit per deixar la pell sense restes de calç (alumat).
3. Clots/dipòsits d'adob —procés de transformació de la pell en cuir.
4. Dipòsits circulars destinats al tenyit.
5. Assecador de pells.
6. Zona de treball per al raspat, tallat, etc.
7. Recepció de pell i emmagatzematge.

No sabem quin tipus de pell es treballava a les adoberies de Lleida, si pell petita (oví, caprí, etc.) per a corretges, guants, bosses, etc., o bé, pell grossa bovina per a sola de sabata. Segurament, de les dues, malgrat que ens inclinem per les petites, ja que es tractava d'adoberies amb dipòsits de poca capacitat, encara que abundants, i amb un nivell tecnològic molt elevat que incloïa el tenyit del cuir.²⁶

26. Mantindrem al llarg de tot l'estudi, malgrat la manca de mostres bones per analitzar, el convenciment que els clots circulars corresponen a dipòsits per tenyir el cuir; segons ens va explicar el director del Museu de la Pell d'Igualada, el senyor Jordi Enric, després d'una visita realitzada l'any 2004 a l'excavació de les adoberies 2, 3 i 4. Interpretació recollida en les actes del III Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya (Enrich *et al.* 2007: 88).

Captació i desguàs d'aigua a les adoberies

Per comprendre el sistema de proveïment d'aigua a les adoberies hem de parlar primer del gran celler/magatzem que formava part de la casa de l'adober. Com ja hem dit, des d'aquest espai conservat en el soterrani del número 7 del carrer Blanquers, s'accedia antigament als respectius tallers (adoberies 5 i 6), passant per sota les voltes que suporten el carrer.

En el moment de ser descobert no es podia entrar al celler des de la rambla Ferran, ja que el tapiat (u.e.: 1365) de l'arc de sortida/entrada a les adoberies, dividia, des de finals del segle XIX, les dues propietats (vegeu fase X). L'autorització del propietari ens va permetre dibuixar la planta, fotografiar les parets del soterrani i incorporar aquesta documentació al conjunt de dades de la intervenció (INT-226).

La mina de captació d'aigua de les adoberies 5 i 6 ens serveix per entendre el sistema de proveïment d'aigua en tots els obradors documentats. En aquest cas, es tracta d'una construcció contemporània a la paret nord del celler de la casa de l'adober i presenta unes solucions constructives, com ara la coberta, re-

Fig. 11. Vista general del celler des de ponent. Al fons, l'obertura realitzada en el tapiat durant els treballs d'excavació.

alment excepcionals. Els murs que la delimiten estan fets amb grans blocs rectangulars de pedra molt ben treballats units amb morter i petits còdols de riu.

Segons el tipus de coberta i alçada, la mina es pot dividir en dos trams:

1. El primer, de set metres de llargada i més proper a les adoberies, està cobert amb una volta molt estreta i apuntada (fig. 12, 1). Tot seguit trobem una curiosa mitja volta de quatre metres d'amplada construïda mitjançant filades d'aproximació, semblant a una gran mènsula, a la qual s'adossa la paret nord del celler²⁷ (fig. 12, 2). Al final d'aquest primer tram hi ha una galeria vertical de comunicació utilitzada

27. Segurament es tracta d'un element arquitectònic anterior seccionat per la meitat i reutilitzat en la construcció de la mina. No descartem que sigui una obra andalusina testimoni d'un aprofitament anterior de l'aigua de la mina i, per tant, de l'existència d'unes adoberies d'època andalusina. El folrat de l'estrep nord d'aquesta singular mitja volta en forma de mènsula, fet per regularitzar la paret de la nova mina d'època feudal, impedeix veure la seva configuració original.

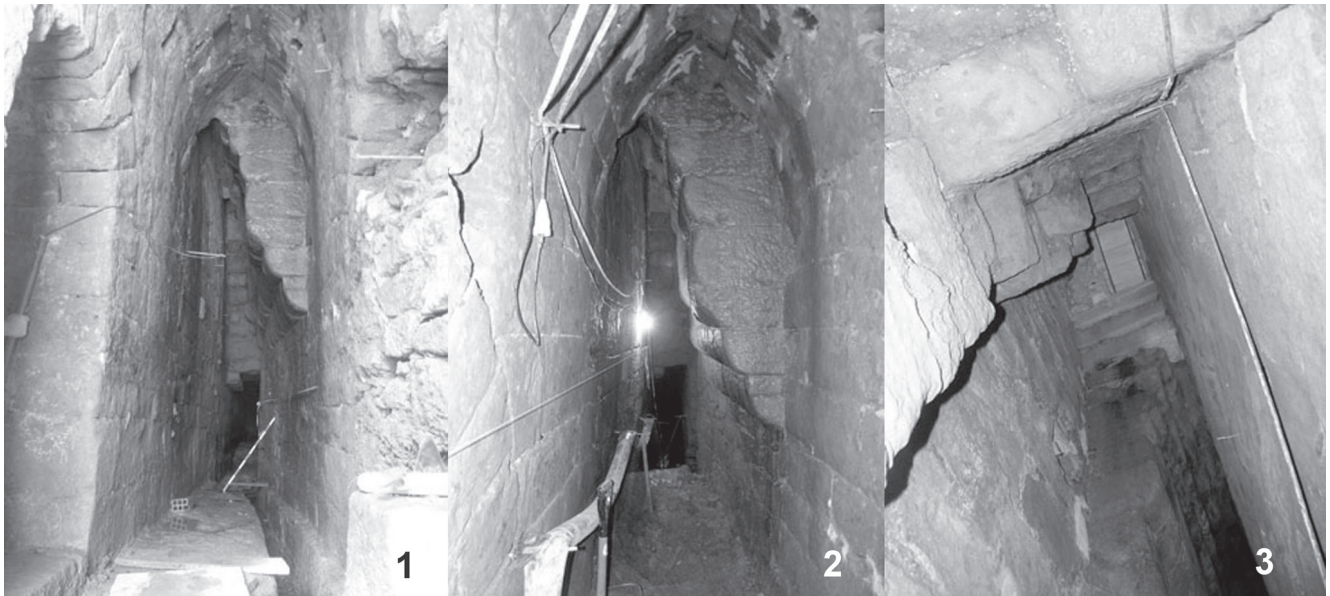

Fig. 12. Detall dels elements arquitectònics que cobreixen el tram final de la mina.

de pou per captar l'aigua des de la planta baixa de l'edifici construït a sobre de la mina (fig. 12, 3) que secciona i divideix en dos trams la mitja volta en forma de mènsula.

Fig. 13. Vistes del segon tram de la mina.

2. A partir del pou, la galeria es fa més baixa i estreta, amb una alçada de 1,60 metres i una amplada de 65 centímetres (fig. 13.1). Es tracta d'un tram d'onze metres de llargada amb una coberta arquitravada feta amb grans lloses de pedra recolzades sobre les mènsoles que hi ha imbricades en els respectius tapiats estructurals dels arcs de descàrrega que for-

men la paret nord del celler. Al costat oposat, és a dir, la paret nord de la mina, les mateixes lloses es recolzen planes (13.2) o, amb una inclinació de 45 graus, sobre el coronament del mur (13.3).

Cal destacar que tant les mènsoles com les lloses de coberta de la mina tindran, segles després, una segona funció estructural de recolzament i imposta a la volta de canó rebaixada de maons construïda a l'interior del celler (fig. 14).

Al final d'aquests dos trams, i després d'un recorregut de 18 metres de llargada en direcció al carrer

Fig. 14. El repicat de l'arc de descàrrega seguint la línia de lloses que a la banda oposada del mur són la coberta de la mina i les tres mènsoles de recolzament. Un pla avançat en relació amb el mur de tapiat original entre els arcs de descàrrega de la paret nord, aprofitat d'imposta i estrep per a la nova volta de maons que actualment cobreix el celler.

del Carme, la mina gira 45 graus cap al nord-oest, es fa més baixa i estreta i les parets són de maçoneria irregular (fig. 15.1). L'accés i documentació d'aquest tram resulta impossible i no sabem fins on arribaria (fig. 15.2).

Accedir a l'interior de la mina ens ha permès saber de quin lloc es captava l'aigua i com es transportava cap als calciners. La solució dels constructors

Fig. 15. Vistes del primer tram de la mina.

de les adoberies consistí a obrir mines en direcció a la base del Turó (carrer del Carme) on hi havia diverses fonts naturals i bosses d'aigua entre les vetes de pedra sorrenca.²⁸ Aigua neta que brollava a

28. En relació amb el sistema de captació d'aigua disposem d'una interessant citació del geògraf i historiador originari de Damasc Abu al-Fida (1273-1331). No sabem si la informació li arribà com a conseqüència del prestigi que les pells adobades, especialment les aludes per fabricar guants, tingueren a dins i fora de la península o a través d'una font andalusina o àrab anterior. Localitzà geogràficament Lleida i destaca, com una de les característiques rellevants de la ciutat, l'existència de "*ganaa*". Un terme àrab que designa genèricament canals però que en la terminologia hidràulica designa galeries drenants que recullen i condueixen aigües subterrànies d'una conca hidrogràfica i la traslladen per gravetat al llarg de quilòmetres. Per tant, l'autor utilitza un terme que no es pot relacionar directament amb les mines subterrànies documentades però això no vol dir que malgrat que l'utilitzà erròniament o d'una forma genèrica no es referís a les estructures de captació hídrica de les nostres adoberies, que segons l'autor utilitzaven destres artesans de Lleida —no especifica quin tipus d'artesans i oficis però cal pensar que són els que transformen la pell animal en cuir. El text diu així: "Lleida se situa a l'orient del riu de Saragossa i, al mateix costat de Lleida, hi ha la muntanya d'al-Burt (Pirineus) que fa de partió entre al-Andalus i la terra gran. És una ciutat molt antiga i fou una de les capitals de l'orient d'al-Andalus. Té aigua conduïda a través de canals "*ganna*" subterrànies i, amb ella, fan prodigis en les arts i els oficis, multitud de gent entesa en aquelles feines. (...)" (Eritja 1996: 60). Text original (Reinaud 1840: 181) i traducció al castellà a "Abulfeda, descripción de España", *Boletín de la Real Sociedad Geográfica de Madrid*. Francisco Molla 1906. Molt més tardana però no menys interessant és la descripció de Pascual Madoz (Madoz 1850: 243) on deixa constància d'aquests afloraments naturals d'aigua, els mites que havien generat i una encertada interpretació geològica sobre la seva naturalesa i formació. "*Son diferentes las casas de las calles de la Magdalena y Curtidores que tienen pozos de agua potable y sabrosa, desde cuyo antepecho se oye la corriente que viene de la falda del cast. La casa señalada con el número 30, perteneciente a Antonio Lluen, tiene en la entrada de la bodega una mina que penetra buen trecho en dirección del castillo, por medio de la cual corre un arroyo de agua cristalina, que se supone ser de la misma calidad que la que recorre los pozos de la Magdalena. Distintas conjeturas se han formado acerca de la procedencia de esta agua. Los autores del Diccionario Geográfico Universal, publicado en Barcelona el año de 1832, suponen proceder de un espacioso depósito que construyeron los romanos en el espesor de la colina del castillo, trayendo el agua del Segre por medio de conductos subterráneos; mas esto carece de fundamento. De la relación dada por el comandante de Ingenieros francés en 1812 al barón de Gurriat, gobernador de la plaza, resulta que las aguas proceden del pie de la colina del castillo, cuyo terreno es arcilloso en la parte superior, y arenisco en la inferior. Somos, pues, de opinión que*

una temperatura constant durant tot l'any ideal per adobar les pells. Per fer-la arribar fins a les adoberies localitzades darrere del mur de tancament de l'arenycalí construir complexes galeries que passaven per sota de les cases i albergs localitzats entre el carrer del Carme i el carrer Blanquers. Ara, podem assegurar que un sistema idèntic al documentat era el que subministrava aigua a l'adoberia número 2 i 3. El traçat d'aquesta mina s'ha mantingut en el parcel·lari actual configurant el carreró sense sortida, perpendicular al carrer Blanquers i en direcció al carrer del Carme, que al segle XVII era conegut com el carrer d'en Claver (Lladonosa 2007: 560).

Tant el canal intern que hi ha en el terra de la mina com l'inici de les parets perimetrals, estan repicats a la pedra sorrenca del terreny natural. Aquest estret canal de 25 centímetres d'amplada i 40 centímetres de profunditat (fig. 16) gira bruscament sota les voltes del carrer per dirigir-se cap a l'adoberia número 5, on es dividia en dos ramals destinats a transportar aigua a banda i banda dels calciners. Altres canals perpendiculars partien del traçat central, com el que derivava l'aigua cap a la cisterna de l'adoberia número 6 i un altre cap a l'adoberia núm. 7 encara per descobrir.

L'aigua sobrant de la mina continuava a través dels canals centrals que recollien l'aigua bruta dels dipòsits, travessant, d'est a oest, tota l'adoberia. Aquests canals desaiguaven a la sèquia d'Alcarràs, a través de petites portes obertes en el tancament fluvial que podien tancar-se amb pales en cas de crescudes del riu Noguerola i Segre que passaven a escassos metres de la sèquia i el mur (vegeu fig. 17).

Una altra estructura hidràulica molt important que apareix en totes les adoberies són els pous excavats fins a assolir la capa freàtica del riu (vegeu fig. 18). Sempre apareixen al costat dels dipòsits circulars on

Fig. 16. Detall de la solera de la mina

suposem que es realitzaria el tenyit del cuir. La seva presència i localització és comprensible ja que els clots circulars no podien proveir-se del canal situat al fons de l'adoberia, que ja havia derivat l'aigua cap als calciners. Es necessitava, per tant, una font d'aigua neta i pròxima que es va resoldre en tots els casos amb la construcció d'aquests petits pous.

Proposta de funcionament i secció interpretativa (casa/alberg 4 i adoberia 5)

En tots els edificis del carrer del Carme, localitzats entre la baixada de la Trinitat i l'Audiència s'hi pot, o s'hi podia antigament, entrar i sortir des del carrer

los manantiales proceden de las filtraciones de la inmensa vega que se extiende a espaldas del castillo, mucho más elevadas que el terreno por donde corren las aguas de que trata."

Fig. 17. Detall del portalet corresponent al desguàs de l'adoberia núm. 3 obert en el tancament fluvial. Observem els dos nivells de paviment (fase I i II) i els encaixos laterals dels brancals on anirien encaixats els taulons o la pala per tancar el forat i evitar la inundació de l'interior.

Blanquers. Es tracta, per tant, de cases allargades que donen a sengles carrers de la ciutat.²⁹

El desnivell existent entre els dos carrers (4,5 metres) i la comunicació entre les dues façanes se superava interiorment a través d'un soterrani adossat a la façana del carrer del Carme que alhora es convertia en la planta baixa amb sortida al carrer Blanquers. A la casa del número 10 del carrer del Carme identificada com la casa de l'adober 4, part d'aquest pis, el més proper a la façana del carrer del Carme, es va transformar en època moderna en un celler on reposava el vi fermentat en els cups localitzats sota el carrer del Carme.

Un segon soterrani, davall de la planta baixa que dona al carrer Blanquers, servia per accedir al nivell on es trobava l'adoberia localitzada darrere del tancament fluvial de la ciutat. Es tracta d'un gran magatzem, obert a les voltes que suporten el carrer Blanquers (vegeu fig. 21).

Aquest magatzem/celler és un espai rectangular de sis metres d'amplada i 16,70 de llargada tancat a nord i sud per parets de blocs rectangulars units amb morter i petits còdols a les juntes. Cada paret disposa de dos arcs apuntats cecs de 5 i 6 metres de llum que descarregaven el pes i les forces dels pisos

29. Volem agrair al senyor Segura les facilitats prestades per accedir als soterranis de la casa número 16 i 20 del carrer del Carme.

Fig. 18. Pous de les diferents adoberies.

superiors. Cal recordar que la paret nord del celler també ho és de la mina de captació d'aigua.

De la imposta o estreps d'aquestes arcades de descàrrega perimetrals arranquen pilastres d'on parteixen nous arcs apuntats, en aquest cas oberts i perpendiculars a les parets (vegeu fig. 19 i 20). Es tracta de veritables arcs diafragmàtics on anaven encastades les bigues de fusta que aguantaven el forjat del pis superior. Actualment, la volta de canó rebaixada feta amb maons (segles XVII-XVIII) que va substituir el forjat de fusta, impedeix veure el ronyó original d'aquestes arcades perpendiculars.

L'espai ocupat pels clots de l'adoberia núm. 5 i 6 estava dividit en dues plantes, a la primera s'adobaven les pells i s'hi accedia des del soterrani de la casa de l'adober i a la segona o pis superior, es penjaven les pells per assecar-les entrant des del carrer de la Blanqueria. Una trapa oberta en el forjat servia per pujar i baixar les pells i era l'única obertura de comunicació entre les dues plantes. L'assegador situat a la planta superior deuria ser una estructura lleugera de fusta feta amb pilars i bigues de fusta que ajuntaven

Fig. 19. Detall de la paret nord amb l'arc de descàrrega perimetral i la pilastra d'arrencament de l'arcada perpendicular o diafragmàtica.

els cavalls d'una teulada amb el pendent en direcció al carrer de la Blanqueria (vegeu fig. 21).

Descripció de la seqüència estratigràfica

Després de veure els aspectes generals relatius al funcionament general de totes les adoberies arriba el moment d'analitzar els resultats arqueològics de la intervenció realitzada l'any 2006 (INT-226). Inclourem la descripció de les estructures agrupades en les respectives fases històriques, per tal de conèixer l'origen i els canvis soferts en les adoberies núm. 5 i 6, des del segle XIII fins a la construcció dels primers edificis de la nova rambla de Ferran a finals del segle XIX.

És important destacar que la construcció dels obradors va implicar una modificació radical del

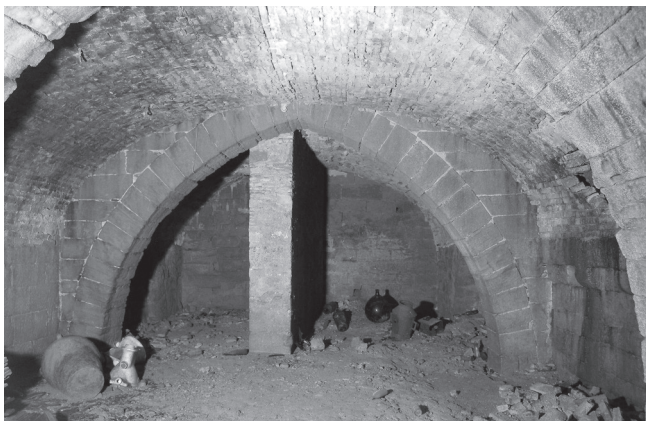

Fig. 20. Detall del vèrtex i la clau dels arcs diafragmàtics tapats per la volta de canó de maons d'època moderna.

sòl ocupat des d'època romana d'aquesta part de la ciutat. El nivell geològic, format per una veta de sorrenca gruixuda i de bona qualitat, es rebaixa en tota la superfície i es repica en funció de les estructures de producció que es volen obtenir, provocant la desaparició de les restes arqueològiques anteriors.

Fase I, època andalusina (segle X dC)

De totes les estructures documentades a l'excavació només una pot atribuir-se amb seguretat a l'època andalusina. Es tracta del mur de tancament fluvial de la medina aixecat al segle X localitzat entre la línia de façana actual de la rambla Ferran i el tancament de les adoberies del segle XIII.

Es tracta d'un mur de grans blocs de pedra sorrenca molt desgastat (u.e.: 1275) que té continuïtat cap als dos extrems de l'excavació. L'estat actual correspon a la destrucció o regularització realitzada quan s'utilitza d'assentament per a la muralla de mitjan segle XIV (vegeu fase VI). Tal com s'aprecia en la fig. 23, on s'han unit els trams documentats en les dues excavacions, el tancament estava dividit en dos parts ben diferenciades. A la meitat sud-oest, propera a l'actual baixada de la Trinitat, el llenç de mur es discontinu, en forma de cortina. La resta del traçat corresponent a la meitat sud-est, on segles després es construirà el tancament fluvial de les adoberies 2-6, és corregut i lineal. Davant de la cortina i part del llenç corregut apareix a un nivell inferior un gran reforç o banqueteta avançada que assegurava la solidesa del tancament. De fet, a finals de segle XIII, el mur andalusí cau per una crescuda del riu i són els propietaris de l'adoberia núm. 1 els qui han de refer el parament (Payà 2005: 12, fig. 7).

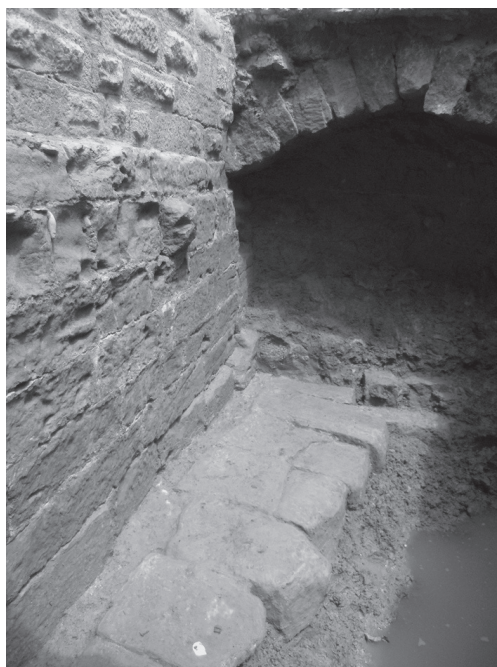

Fig. 22. Detall dels blocs de la muralla andalusina sobre els quals es remunta la muralla del segle XIV. Observeu l'espai existent entre els blocs erosionats i la muralla omplert de morter de calç. No sabem si pertany al nucli interior de la construcció andalusina o bé és una capa relacionada amb el reforçament de la base per al nou tancament d'època feudal.

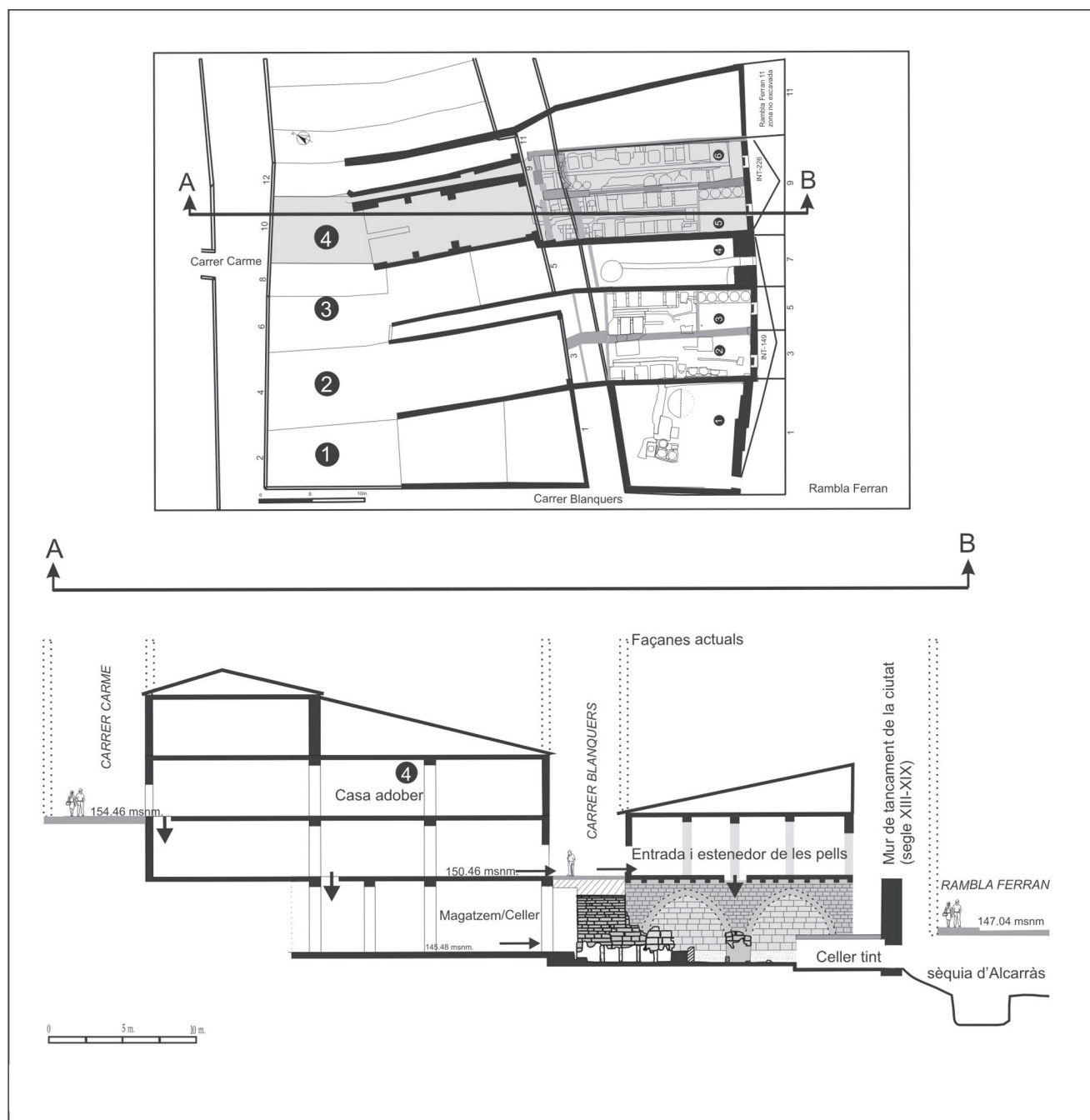

Fig. 21. Secció interpretativa de l'adoberia núm. 5.

La profunditat on apareix el mur andalusí (quatre metres respecte a la rambla), el nivell d'inundació de la zona i la proximitat a la façana fan impossible una òptima documentació. Es tracta d'una problemàtica idèntica als trams documentats en l'anterior intervenció (INT-149).

La segona resta arquitectònica resulta més difícil d'interpretar i datar però en tot cas sabem que era anterior a la construcció de les adoberies feudals. Es tracta de la mitja volta amb filades d'aproximació incorporada a la coberta de la mina de captació d'aigua. Potser sigui aquest l'únic testimoni de l'existència d'unes adoberies anteriors d'època andalusina (vegeu nota 27).

Fase II, època feudal, segle XIII (1200-1250)

Estructures arquitectòniques que configuren la planta i coberta dels obradors

Voltes de suport del carrer Blanquers

La zona de pas entre el celler/magatzem i els obradors, on es canalitza i distribueix l'aigua de la mina, es localitza justament sota l'actual carrer Blanquers. Precisament en aquesta part s'hi troba la solució arquitectònica més complexa de l'arquitectura de les adoberies. Cal dir que es tracta d'una zona organitzada amb un terra a dos nivells (vegeu fig. 21).

La funció d'aquestes voltes era múltiple, d'una banda, suportar el carrer Blanquers, aconseguir un